

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

33e jaargang nr. 6 augustus

1992

met o.a. artikelen over
de denkwereld van Columbus,
nationale identiteit en Comenius,
een Kleiogesprek met Jelle Zijlstra en
als BvdM *Recent Verleden* door J.J. Woltjer

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis)*, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congressen, didactische activiteiten)*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, *1e secretaris (externe correspondentie, VO, publiciteit)*, Patrijsslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris (interne contacten, notulen, Hoger Onderwijs)*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, *penningmeester (financiën, ledenwerving)*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (*buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, studiereizen*), Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (*basisonderwijs, basisvorming, opleidingen, nascholing*), Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (*volwasseneneducatie, beroepsonderwijs, informatisering, ledenwerving*), Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42 160 (privé), 05700 - 70825 (werk).

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1992 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

Redactie

W. Rongen, *voorzitter*, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030 - 892580

A.C.M. Peek, Zeist.

J.A. de Ruiter, Almelo.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Den Haag

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

R. Slotboom, Utrecht.

J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1992 kost een abonnement: Nederland en België f 90,- Buitenland f 105,- Buitenland inclusief extra porto luchtpost f 130,- Losse nummers f 9,50

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen: 1 pagina f410,- 1/2 pagina f325,- 1/4 pagina f225,- Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Naar het einde van de wereld. Het apokalyptische wereldbeeld van Christoffel Columbus
A. Hamilton

9 Jan Amos Comenius. Het leven van een wereldhervormer
P. Peucker

15 De jonge vriend van Drees. Kleiogesprek met Jelle Zijlstra
D. Verkuil

22 Een en ondeelbaar. De Staat als preker van vaderlandsliefde
J. Rosendaal

27 Het CSE van 1992

31 Boek van de maand
D. Verkuil

36 In 't kort en recensies

45 Kleiokrante

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

Naar het einde van de wereld

Alastair Hamilton

Gedurende de Middeleeuwen was 'het einde der tijden', zoals dat geopenbaard was aan Johannes op het eiland Patmos en opgeschreven in het Boek der Openbaring een intensief bestudeerd onderwerp. Geleidelijk aan groeide er een hele kluwen verhalen rond het verloop van het einde van de wereld en de tijd erna.

In dit artikel laat dr. A. Hamilton, verbonden aan de VU in Amsterdam, zien op welke manier Columbus dit gedachtengoed verwerkte.

Het artikel is uit het engels vertaald door Carla Peucker.

Eén van de vele posthume portretten van Columbus – hier gekleed in een soort habijt.

Columbus is dikwijls beschreven als een zonderling.¹ Hij was zeker niet afkerig van uiterlijk vertoon: de parade van zijn trofeeën uit de Nieuwe Wereld die hij in Barcelona in 1493 organiseerde en zijn aandringen om in kettingen te verschijnen voor de Spaanse koningen bij zijn terugkeer naar Spanje in 1500 getuigen van een opvallend gevoel voor het theatrale. Bezeten door eerzucht was hij bovendien altijd bereid impopulariteit te trotseren en hij stond er ook zeldzaam onverschillig tegenover om belachelijk gemaakt te worden, bijvoorbeeld toen hij voor de ogen van een spottende bemanning op een schommelend dek trachtte te navigeren met instrumenten die slechts op een stabiele ondergrond gebruikt konden worden.

Een ander voorval dat genoemd wordt als teken van zijn afkeer zich aan te passen aan geaccepteerd gedrag was zijn beslissing in 1496 om een Franciscaans habijt te gaan dragen. Ofschoon het niet ongebruikelijk was dat leken erom vroegen begraven te worden in een Franciscaans gewaad, was het beslist minder gebruikelijk voor een zeeman, vooral voor iemand die er zo opvallend uitzag als de lange Columbus met zijn blozende uiterlijk en lichte ogen, om over straat te lopen gekleed als een monnik.

Maar toch deed Columbus door zich zo te gedragen een weloverwogen appel aan zijn tijdgenoten. Hij speelde in op de wijdverspreide verering voor de Orde der Franciscanen die zich destijds bezig hield met voorspellingen over het einde der tijden, die in de loop van de Middeleeuwen uitgewerkt waren. In deze

voorspellingen had ook Columbus het volste vertrouwen. Zij voorzagen hem van tenminste enkele van zijn motieven om de oversteek over de Atlantische oceaan te ondernemen; evenals zijn denkbeelden over kosmologie tonen zij aan hoezeer de ontdekker van de Nieuwe Wereld een man van zijn tijd was, die gebruik maakte van bestaande en geliefde overleveringen.

Hoewel het aannemen van een Franciscaans habijt opzienbarend lijkt, moet het toch misschien meer gezien worden als een teken van aanpassing dan van buitenissigheid.

De voorspelling van het einde der tijden

Ofschoon Columbus de meest typische getuigenis van zijn geloof in profetie opstelde tussen 1501 en 1504, ongeveer in de tijd van zijn laatste Atlantische overtocht, ontwikkelde hij zijn meest vaste overtuigingen veel vroeger, lang voor zijn eerste oversteek in 1492. Columbus verwachtte het naderende einde van de wereld en geloofde in de vervulling van de gebeurtenissen die volgens de Heilige Schrift en latere profeten eraan vooraf zouden gaan.

De periode waarover hij het meest bezorgd geweest schijnt te zijn, was de verovering van Jeruzalem door de christenen. Hij hield vol dat hij door de Atlantische oceaan over te steken een westelijke doorgang zou ontdekken naar de kusten van Azië en dat hij het daarmee zijn beschermheren Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië (Hunne Meest Katholieke Majesteiten, zoals de pausen noemde) mogelijk maakte de moslims in de rug aan te vallen en Jeruzalem te veroveren (waarvan zij vervolgens door de paus voor het Heilige Graf tot koning gekroond zouden worden).

Aldus zou hij de woorden in de bijbel ten uitvoer brengen die de uiteindelijke terugkeer van Gods uitverkorenen naar het beloofde land voorspelden. De heidenen zouden zich tezamen met de joden en de moslims beke-

Terwijl Columbus...

De paus als Antichrist. Prent uit 1545 door Melchior Lorch, opgedragen aan Luther.

ren tot het christendom en de christelijke kerk zou triomfantelijk heersen tot het einde der tijden.

De man die zulk een expeditie mogelijk zou maken was door de Voorzienigheid zijn rol toegewezen, maar Columbus had ook behoefte aan tekenen van zijn speciale uitverkiezing en spande zich in deze te ontdekken. Eén van deze tekenen was zijn verbinding met de Orde der Franciscanen. Er is geen bevredigend bewijs om de theorie te staven dat hij zich daadwerkelijk aansloot bij haar Derde Orde, die bestemd was voor leken, maar hij bewees zijn toewijding door zijn retraites in Franciscaner kloosters en door het dragen van de kleding van de monniken.²

Joachim van Fiore

Wanneer en waar Columbus deze ideeën kreeg, blijft een raadsel. Het zou kunnen zijn in de slecht gedocumenteerde jaren van zijn jeugd in Italië, maar evengoed zou dit plaats gehad kunnen hebben in Portugal of Spanje. Deze ideeën waren gangbaar in geheel West-Europa en na de 15e eeuw vonden ze overal fanatieke volgelingen van Engeland tot Bohemen en van Nederland tot Sicilië.

De meest gangbare eschatologische overtuigingen kunnen worden teruggebracht tot één enkele bron en tot de talloze vervormingen en toevoegingen waaraan deze bron onderworpen was geweest sinds het begin van de 13e eeuw. Het was Joachim van Fiore, een monnik uit Calabrië.

Joachim, die in 1202 stierf, was een Cisterciënzer monnik. Hij zou nooit van zichzelf hebben beweerd dat hij een profeet was, maar hij beschouwde zich als een uitlegger van de Heilige Schrift. De belangrijkste geschriften die met zekerheid aan hem kunnen worden toegeschreven bevatten een levensloop van de heilige Benedictus, een uitgebreide concordantie van het Oude en Nieuwe Testament, een studie over de evangeliën en verschillende commentaren op de Openbaringen. In zijn werken leefde hij zich uit in complexe numerieke berekeningen die berustten op zijn studie van de bijbel; hieruit extrapoleerden zijn volgelingen zijn eschatologische leer: de verdeling van de geschiedenis in drie stadia gebaseerd op de personen van de Drieëenheid, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Joachim van Fiore maakt op een perfect orthodoxe wijze duidelijk dat het tijdperk van de Zoon zou duren tot het eind der tijden, maar hij was onduidelijk over het derde tijdperk, dat van de Heilige Geest; hij gaat niet verder dan de voorzichtige aanduiding dat het uiteindelijk verwacht wordt. Hij was eveneens ontwijkend over de nieuwe contemplatieve orde die in het derde tijdperk een leidende rol zou spelen. Maar de uitleggers van zijn ideeën zouden, zoals we zullen zien, hun aandacht vooral concentreren op dit derde tijdperk en de kloosterorde die ermee was verbonden.

Aan de ideeën die we kunnen halen uit zijn weinige authentieke werken kunnen verhalen worden toegevoegd over Joachim van Fiore zelf waarvan eerder de ouderdom vaststaat dan de authenticiteit.

Eén verhaal in het bijzonder leende zich wonderlijk goed voor latere uitwerking. Het ging over een onderhoud dat de Calabrische monnik met de Engelse koning Richard Leeuwenhart had in de winter van 1190 - 1191. Bij die gelegenheid zou Joachim uitgebreid hebben over de zeven tyrannieën van de draak, voorspeld in de Openbaringen en de val van Saladin (en daarmee van de Islam, zoals later beweerd werd) voorzien hebben en hij zou hebben aangekondigd dat de Antichrist, wiens tegenwoordigheid het einde van de wereld zou aankondigen, geboren was in Rome (en niet in Babylon).

kleio

nummer 6/92
pagina's 4 en 5

De verspreiding van de ideeën van Joachim

Binnen een paar jaar na zijn dood was Joachim het onderwerp geworden van talloze legenden en de zogenaamde auteur van talloze profetieën. Het ene apocriefe werk na het andere werd aan hem toegeschreven en er

werd gezegd dat hij het jaar 1260 had genoemd als het jaar waarin de wereld zou vergaan.

In de jaren na 1250 zien we bovendien de eerste voorboden van het derde tijdperk van de Heilige Geest en wordt duidelijk dat de twee pas gestichte bedelorden, de Dominicanen en de Franciscanen er een belangrijke rol in zouden gaan spelen.

De eerste monnik die Joachims vage beweringen toepaste op zijn eigen orde was in feite een Dominicaan en ondanks een meer rationele tendens in deze kloosterorde zouden in de volgende eeuwen vele andere Dominicanen zichzelf afgespiegeld zien in de profetieën van Joachim. Toch probeerden de Franciscanen nog hardnekkiger aan te tonen dat de profetieën uitsluitend van toepassing waren op hun eigen orde en waren dan ook bijzonder actief bij de verspreiding ervan over Europa.

Een Franciscan, Gherardo di Borgo San Donnino, was de eerste die de komst van het derde tijdperk aankondigde in Parijs in 1255. Hierin zouden het Oude en Nieuwe Testament worden afgeschaft en alle autoriteit zou gaan naar de Heilige Geest - een idee dat vatbaar was voor gevaarlijke revolutionaire interpretaties, inclusief het omverwerpen van alle bestaande instellingen.

De ideeën van Joachim werden ook aangetroffen in de geschriften van de Provençaalse Franciscan Pierre Jean d'Olivi en vooral in die van de Italiaanse broeder Angelo Clareno die zo'n beslissende invloed had op de grootste schismatische beweging binnen de Orde van Franciscus van Assisi, de Fraticelli in de veertiende eeuw. Zij verkondigden de regel van absolute armoede, die voorgescreven was door de stichter van de Minderbroeders en waren van mening dat de paus die het er niet mee eens was, Johannes XXII, evenals zijn opvolgers een ketter was, om niet te zeggen de belichaming van de Antichrist. Vele Fraticelli waren ervan overtuigd dat zij de contemplatieven waren zoals voorspeld door de grote Calabriaan.

De beweging begon in Italië en was daar het krachtigst, maar verbreidde zich snel over Zuid-Europa en kreeg vaste voet in verscheidene delen van Spanje, met name Majorca, Catalonië en Aragon.

Hoewel de wereld niet in 1260 eindigde, was Joachims reputatie niet geschaad. Nogmaals bogen geleerden zich over de Openbaringen en over andere profetische passages in de beide Testamenten; zij verdiepten zich tevens in het groeiende aantal werken die zogenaamd van Joachim waren en in legenden over hem en ze kwamen tot nieuwe conclusies over het jaar van het einde der tijden.

Het waren zeker niet alleen de ketterse Fraticelli die deze laatste theorieën in Italië, Frankrijk en Spanje ruchtbaar maakten. Er

De vier ruiters van de Apokalyps, de bringers van oorlog, hongersnood en ziekten. Houtsnede van Hans Holbein, 15e eeuw.

waren talloze andere theologen waaronder, toegegeven, ook Franciscanen waren en een groot aantal van hen waren Spanjaarden. Joachitische opvattingen en voorspellingen werden verspreid in de laatste jaren van de dertiende en de eerste jaren van de veertiende eeuw door de Catalaan Arnaldo da Vilanova; zij werden in de eerste helft van de veertiende eeuw overgenomen door een andere Catalaan, de Franciscaner alchemist Johannes de Rupescissa, in het midden van de eeuw door de Franciscaanse Infante Pedro van Aragon en aan het einde van de eeuw door een Franciscaan uit Valencia, Francesco Eximenis.

De voorboden

De atmosfeer van eschatologisch verlangen, van bezetenheid van het ophanden zijnde einde van de wereld waaraan deze en andere denkers bijdroegen in de loop van de veertiende eeuw werd nog vergroot door historische gebeurtenissen. De grote pest, bekend als de Zwarte Dood, kostte in bepaalde streken het leven aan driekwart van de bevolking. Deze werd beschouwd als een duidelijk teken van goddelijk misnoegen, de straffende hand van de Almachtige, die de wereld in chaos zou brengen vlak voor het laatste oordeel.

De laatste keizer. "Uit zijn mond komt een scherp zwaard om de heidenen te slaan". Uit een Italiaanse versie van het Boek der Openbaring.

Dan waren er de moeilijkheden rond de pausen, de erkende hoofden van de Westerse Kerk bekleed met de hoogste kerkelijke autoriteit. De jaren van 1309 tot 1378 waren die van de zogenaamde Babylonische ballingschap waarin de pausen hun hoofdstad verplaatsten van Rome naar Avignon. Onmiddellijk hierop volgde het Grote Schisma dat pas eindigde tijdens het Concilie van Con-

stanz in 1417: één paus ondersteund door de Fransen bleef in Avignon resideren terwijl een andere, gesteund door de vijanden van Frankrijk, in Rome zetelde.

Het duidelijke uiteenvallen van de meest gezaghebbende instelling van de Kerk was in overeenstemming met de ideeën over het derde tijdperk in het schema van Joachim; het idee dat de Antichrist in Rome geboren zou worden maakte de pausen en de tegenpausen ideale kandidaten; theorieën waaraan Joachim oorspronkelijk een uitgesproken geestelijke betekenis had gegeven kregen een groeiende politieke en concrete interpretatie; en die profetieën, die later Columbus zozeer aantrokken, werden nu grondig praktisch uitgewerkt.

De 'laatste keizer'

De meer precieze voorspellingen betreffende de gebeurtenissen die aan het einde van de wereld vooraf zouden gaan, gebaseerd op het schema van de geschiedenis van Joachim en gemaakt door mensen die zeer beïnvloed waren door de Calabrische monnik, hebben bijna allemaal hun oorsprong in de dertiende eeuw. In deze jaren vinden we de eerste uitingen van het geloof in een Engelen Paus die de Christenen zou verenigen en in Jeruzalem zou regeren. Hij zou hierbij geassisteerd worden door de 'laatste keizer van de wereld' en de identiteit van deze laatste was onderwerp van intensieve speculatie.

Veel vroeger in de eeuw waren er hoge verwachtingen gewekt door de Keizer van het Heilige Roomse Rijk Frederik II, maar die waren de bodem ingeslagen door diens dood in 1250. Tegen het einde van de eeuw was men begonnen te zoeken naar de 'derde Frederik' die Jeruzalem zou veroveren en voor deze positie stonden heel wat vorsten van Europa kandidaat. Johannes de Rupescissa gaf de voorkeur aan de koning van Frankrijk; anderen kozen Duitse vorsten, maar één van de eerste profeten die een uitspraak deed, was Arnaldo de Vilanova, die suggereerde dat de derde Frederik zijn tijdgenoot Frederik van Aragon zou kunnen zijn, die net als de grote keizer ook koning van Sicilië was. Het Huis van Aragon en zijn aanhangers zouden deze voorspelling nooit vergeten.

Toen Columbus omstreeks 1485 van Portugal naar Castilië verhuisde op zoek naar een beschermheer voor zijn reis over de Atlantische oceaan, kon hij overvloedig gebruik maken van de profetieën die in omloop waren en hij vond een gretig gehoor voor zijn voorstellen.

kleio

nummer 6/92
pagina's 6 en 7

Ferdinand van Aragon stond absoluut niet onverschillig tegenover het vooruitzicht om gekroond te worden tot koning van Jeruzalem en Columbus' groeiende identificatie met de Franciscanen voltooide het beeld van de 'laatste wereldkeizer' die op zijn weg zou worden bijgestaan door de contemplatieven zoals was voorspeld door Joachim van Fiore.

De ideeën van Columbus

Evenals velen van zijn tijdgenoten bleef Columbus niet alleen zoeken naar uiterlijk zichtbare tekens van het goddelijke plan, maar hij bleef ook de literatuur die hem ter beschikking stond doorvorsen op zoek naar een verdere bevestiging van zijn overtuigingen. De boeken van zijn bibliotheek die er nog zijn, getuigen ervan: *de reizen van Marco Polo*, *Plutarchus' Leven en Historia Rerum ubique Gestarum* van Pius II. Maar zijn voornaamste bron waren de geschriften van iemand die een compilatie gaf van de gangbare geografische opvattingen en astrologische berekeningen en profetieën: de Franse kardinaal Pierre d'Ailly, tegelijkertijd kanselier van de universiteit van Parijs en bisschop van Cambrai, die stierf in 1420.⁴

Columbus had onuitsprekelijk veel te danken aan d'Ailly's populaire werk over kosmologie, *Imago Mundi*, voor zijn berekeningen over de grootte van de Atlantische oceaan en over wat hij daarachter zou vinden, maar vooral ook voor andere verhandelingen erin, die hij bestudeerde ter verdieping van zijn eigen meer profetische ideeën.

D'Ailly registreerde de opvattingen van anderen en de passages, die Columbus het meest aantrekkelijk vond, waren in werkelijkheid het werk van vroegere denkers. Een passage betreffende de naderende val van Jeruzalem had een Joachitische ondertoon maar was in werkelijkheid afkomstig van de Franciscan Roger Bacon, een groot universeel geleerde uit de dertiende eeuw.

Een andere passage over de perioden van onrust en chaos die voorafgaan aan de komst van de Antichrist en de vestiging van de 'koning van de Romeinen' in Jeruzalem komt uit de profetieën die worden toegeschreven aan de negende-eeuwse Sint Methodius.

Columbus baseerde zich op de berekeningen van Pierre d'Ailly toen hij in 1501 met vaste overtuiging voorspelde dat de wereld over 155 jaar zou eindigen. In de tien jaren van zijn reizen was zijn belangstelling voor voorspellingen over het einde van de wereld gegroeid en er waren gebeurtenissen in Spanje die de voorspellingen waarop hij zich baseer-

de schenen te bevestigen.

De verovering van Granada, het laatste islamitische bolwerk in West-Europa, door de Katholieke Majesteiten in 1492 deed vermoeden dat de hoopvolle verwachtingen die sedert de Middeleeuwen werden gekoesterd op het punt stonden in vervulling te gaan en dat de moslims achtervolgd zouden worden door Noord-Afrika heen tot aan Jeruzalem toe. De verdrijving van alle praktizerende joden uit Spanje, die in dezelfde tijd verordonneerd werd en de daaruit voortvloeiende bekering tot het christendom van een groot aantal van hen wezen ook op de terugkeer tot één enkele godsdienst, die zou voorafgaan aan de tweede komst van Christus.

Hoewel Columbus aan het einde van zijn Atlantische oversteek Jeruzalem niet bereikte kon hij er inderdaad aanspraak op maken dat hij het woord van Christus aan de heidenen had gebracht en dat hij de profetie in het Evangelie naar Mattheus had vervuld wat betreft de gebeurtenissen die onmiddellijk zouden voorafgaan aan het einde van de wereld: "*En dit evangelie van het koninkrijk zal gepredikt worden in de gehele wereld tot een getuigenis voor alle volken*".

De hand van God

Maar het waren niet alleen Columbus' successen die hem sterkten in zijn eschatologische overtuigingen. Ook zijn mislukkingen en de psychologische uitwerking daarvan deden dat. De angst die hij gevoeld had op zijn rampspoedige terugreis van Hispaniola (Cuba) in 1493, het besef dat de weg naar Azië niet was gevonden, waarvoor hij toch op weg gegaan was en de ontevredenheid van zijn metgezellen maakten hem buitengewoon ontvankelijk voor mystieke ervaringen en toen was het dat hij voor het eerst beweert-

de dat hij een stem uit de hemel hoorde die hem troost gaf.

Tijdens zijn tweede reis in 1494 dacht hij dat hij de frustraties van zijn bemanning kon overwinnen door hen te verzekeren dat ze terug naar Spanje zouden varen via het Heilige Graf.

Na zijn terugkeer toen hij een Franciscaans habijt had aangetrokken, bracht hij de zomer van 1497 door in een Franciscaner klooster, plannen beramend voor een kruistocht tegen Mekka.

Bij zijn derde Atlantische oversteek in 1498, terwijl hij zich weer liet leiden door Pierre d'Ailly, hield hij vol dat hij de tuin van Eden zou bereiken als hij langs de Amerikaanse kust zuidwaarts zou varen.

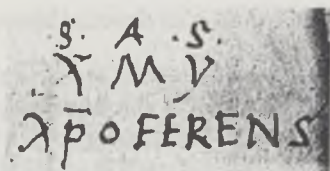
Zijn terugkeer naar Hispaniola, de openlijke rebellie in de pas gestichte kolonie en het bewustzijn van zijn falen als bestuurder veroorzaakte een volgend teken van de hemelse stem. Dat was zijn arrestatie door Francisco de Bobadilla, de afgezant van de vorsten, die hem uiterst snel terugzond naar Spanje om terecht te staan. Bij deze gelegenheid weigerde hij zijn boeien te laten afdoen en begon hij zich te identificeren met de profeet Job.

Omstreeks 1500 zag Columbus zijn vernederingen als een verder bewijs van zijn uitverkiezing door God.

In 1501 begon hij een geschrift *Libro de las profecías* samen te stellen, dat opgedragen was aan de Roomse Koningen en dat vooral bedoeld was om zijn overtuiging te verantwoorden betreffende de op handen zijnde herovering van Jeruzalem.⁵

In zijn opdracht aan de vorsten legde hij speciaal de nadruk op zijn eigen nederigheid (een verre van ongewone tendens onder de Franciscanen) en hij beklemtoonde dat God dikwijls verkoos zijn geheimen te openbaren aan de nederigen en de ongeletterden. Hij citeerde Mattheus 11 vers 25: "*Ik dank U,*

De handtekening van Columbus; enkele letters waarvan de betekenis niet bekend is met daaronder de woorden *Xpo* (Christo) *FERENS*.

Vader, Heer des hemels en der aarde, dat Gij deze dingen verborgen hebt voor wijzen en verstandigen en aan kinderen geopenbaard".

Vervolgens somde hij een indrukwekkende hoeveelheid verkeerd geïnterpreteerde profetieën op die allen afkomstig zouden kunnen zijn van Pierre d'Ailly. Bij het berekenen van het tijdstip van het einde der wereld bijvoorbeeld schreef Columbus een precieze voorspelling toe aan Augustinus. Maar Augustinus was juist bijzonder voorzichtig wanneer hij over het einde der tijden sprak en hij weigerde zelfs om maar de mogelijkheid van een precieze voorspelling aan te nemen, zoals ieder ontwikkelde theoloog zou hebben geweten.

Columbus verzekerde zijn vorsten vervolgens dat Joachim van Fiore voorspeld had dat de veroveraar van Jeruzalem uit Spanje zou komen. Maar Joachim had niets van dien aard gezegd zoals we gezien hebben en we moeten tot bijna een eeuw na zijn dood wachten om deze voorspelling te vinden die gedaan werd door Arnaldo da Vilanova.

Tenslotte haalde Columbus Pierre d'Ailly zelf aan over de val van de islam en de komst van de Antichrist; de ware bron was echter natuurlijk Roger Bacon.

Het werk dat volgt na de opdracht is een verzameling profetische passages samengesteld met hulp van Columbus' vriend de Kartuizer Gaspar de Gorricio en waarschijnlijk grotendeels gebaseerd op een bijbelconcordantie. Het grootste deel bestaat uit passages uit de bijbel en het boek dat het meest geciteerd wordt is het boek der Psalmen. De meeste citaten betreffen de belofte van de Heer om Jeruzalem weer tot Zijn uitverkorene te maken, de bekering van de heidenen en het samenbrengen van de volkeren aan het einde der tijden. De vele passages uit Jesaja herinneren ons aan Columbus' eigen gevoel van goddelijke uitverkiezing.

Behalve de bijbel citeert Columbus ook Nicolas van Lyra en verschillende kerkvaders (vooral Augustinus) als een bekrachtiging van het algemene doel van het werk.

Toen hij het aan het schrijven was, bleef Columbus steeds mystieke ervaringen hebben. Op zijn laatste reis werd hij weer toesproken door de hemelse stem toen zijn schip aan de kust lag van het tegenwoordige Panama in 1503 en na zijn terugkeer naar Spanje in het volgende jaar tot zijn dood in 1506, bleef hij dromen van Jeruzalem en de inname ervan door de koning van Aragon, terwijl hij zichzelf meer en meer identificeerde met zijn beschermheilige Christoforus die het kindje Jezus op zijn schouders door de wereld draagt.

Tenslotte

Het blijft de vraag in hoeverre Columbus' apocalyptische overtuigingen zijn prestaties als zeevaarder en ontdekkingsreiziger beïnvloedden. Een dergelijke vraag, dikwijls gesteld door moderne historici die de neiging hebben Columbus eschatologische interesses te beschouwen als een afwijking in een man die zo'n geweldige bijdrage heeft geleverd aan de verandering van het bestaande beeld van de kosmologie, kan misschien nooit tot ieders volle tevredenheid beantwoord worden. Er waren genoeg prozaïsche en praktische redenen voor hem om over de Atlantische oceaan te gaan: persoonlijke roem, Spanjes rivaliteit met Portugal en het vooruitzicht om de Spaanse macht aan de andere kant van de oceaan uit te breiden, het zoeken naar nieuwe handelsroutes en de mogelijkheid om ongekende rijkdommen te vinden.

Toch speelden ook de apocalyptische obsessies die later zouden terugkeren bij de Franciscaner missionarissen door de hele zestiende eeuw heen en die bij tussenpozen de kop op zouden steken in de geschiedenis van het Spaanse kolonialisme ongetwijfeld een rol.⁶ Zij verschaften een overtuigende rechtvaardiging van Columbus' verlangen om uit te varen. Zij waren er om hem te stimuleren en om hem te troosten in tegenspoed en om zijn doelbewustheid te versterken, zonder welke hij er nooit in geslaagd zou zijn dat te bereiken wat hij deed.

Noten

1. Zie het uitstekende recente boek, Felipe Fernández-Armest, *Columbus* (Oxford 1991).
2. Columbus' eschatologische ideeën en zijn betrokkenheid met de Franciscanen zijn beschreven in Alain Milhou, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español* (Valladolid 1983).
3. De beste studie over het onderwerp blijft Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism* (Oxford 1969).
4. Zie Pauline Moffit Watts, 'Prophecy and Discovery: On the Spiritual Origins of Christopher Columbus' "Enterprise of the Indies" in: *American Historical Review*, 90 (1985), pp. 73-102.
5. De tekst van het *Libro de las profecias* is gedrukt in *Raccolta di documenti e studi pubblicati dalla Reale Commissione Colombiana*, ed. Cesare de Lollis (Rome 1892-6), Pt.I, vol. II, pp. 75 - 160.
6. Cf. J.L. Phelan, *The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World: A Study of the Writings of Gerónimo de Mendieta (1525 - 1604)* (Berkeley 1956).

Het leven van een wereldhervormer

Paul Peucker

Comenius op zestigjarige leeftijd.

Op 28 maart 1592 - dit jaar 400 jaar geleden - werd in het Zuidmoravische Nivnice Jan Amos Comenius geboren. Al heeft deze geleerde zich op verschillende gebieden verdienstelijk gemaakt, het meest bekend zijn toch wel zijn pedagogische ideeën. Zijn beschouwingen over de opvoeding, zijn lesboeken en woordenboeken waren in heel Europa bekend en zijn vernieuwende ideeën en methoden worden in talloze handboeken genoemd. Maar Comenius was meer dan alleen een opvoedkundige.

Zijn werken - meer dan 250 in getal - beslaan onderwerpen als de theologie, filosofie, natuurwetenschappen, het chiliasme, de taalwetenschap en de politiek.

In dit artikel gaat de auteur in op de betekenis van Comenius en de invloed van zijn tijd op zijn werk.

Dr. P.M. Peucker studeerde geschiedenis in Utrecht en promoveerde op een proefschrift over de IJsselsteinse Hernnhutter vestiging van 1736 tot 1770.

Comenius zelf beschouwde zich steeds in de eerste plaats als theoloog. *'Van geboorte ben ik Moraviër, naar de taal ben ik Bohemer en van beroep ben ik theoloog'*, schreef hij in zijn verzameld didactisch werk.¹ Ook zijn opvoedkundige geschriften beschouwde hij als het resultaat van zijn godsdienstige opvattingen. Inderdaad is Comenius alleen vanuit zijn theologie te begrijpen. Gedurende zijn leven, dat door grote tegenslagen werd gekenmerkt, heeft hij onvermoeibaar geprobeerd zijn plannen voor een betere wereld uit te dragen.

De Broederuniteit

Comenius werd opgevoed in de traditie van de Broederuniteit, een oude protestantse kerk die in Bohemen en Moravië wijd verbreid was. De Broederuniteit was in 1457 ontstaan. Toen stichtte een aantal aanhangers van de als ketter verbrande Johannes Hus (1415) in 1457 te Kunvald (Noordoost-Bohemen) een gemeente, waar zij in afzondering van de wereld, geheel volgens het evangelie wilden leven. Tien jaar later ordenden

zij hun eigen bisschop en door deze daad kwamen zij buiten de Rooms-katholieke kerk te staan. Al gauw raakte de benaming 'jednota bratrská' in zwang: in het Latijn sprak men van 'unitas fratrum' en in het Duits van 'Brüdergemeine' of 'Brüderunität'. Ook elders vormden zich Broedergemeenten en onder de bescherming van vooral de Moravische adel groeide het aantal broeders en zusters van 1000 à 2000 in 1480 tot ongeveer 10.000 in 1500.

De broeders traden in contact met de hervormingsbewegingen, die in de zestiende eeuw in andere gebieden van Europa ontstonden. Hoewel zij haar eigenheid probeerde te bewaren, kwam de Broederuniteit theologisch dicht bij het calvinisme te liggen. De Europese gereformeerden beschouwden hen als gelijkgezinden.

Herhaaldelijk kwam het tot strenge vervolgingen tegen de Broederuniteit. Toen het godsdienstbeleid na 1547 verscherpte, besloten grote groepen broeders te emigreren naar Polen. Hier ontstond de Poolse tak van de Broederuniteit, met Leszno (Lissa) als centrum.

Comenius, die op reeds jonge leeftijd wees werd, genoot zijn opvoeding op scholen van de Broederuniteit. Hij kreeg een gedegen opleiding, waarin behalve Latijn en godsdienstonderwijs ook praktische vakken zoals de boekdrukkunst op het lesrooster stonden. Voor zijn theologiestudie stuurden de broeders hem naar de calvinistische universiteit in Herborn.

Bepalend voor de ideeën van Comenius waren de opvattingen van zijn professoren Johannes Piscator en Johann Heinrich Alsted, die de jonge student het chiliastisch geloof in de spoedige komst van het Duizendjarige Rijk bijbrachten en de leer van een grote wereldse harmonie.

In 1613 maakte Comenius een studiereis, die hem onder meer naar Nederland voerde, en in hetzelfde jaar schreef hij zich als student in Heidelberg in. Hier maakte David Pareus, die probeerde de verdeelde christelijke kerken met elkaar te verzoenen, grote indruk op hem.

Comenius' opleiding bereidde hem voor op de dienst van de Broederuniteit. Bij terugkomst in Prerov in 1614 - hij was toen 22 jaar oud - werd hij eerst rector van de Latijnse school en twee jaar later predikant.

Het was een periode van ongekende vrijheid voor de Boheemse en Moravische protestanten. In 1609 had keizer Rudolf II alle aanhangers van de Confessio Bohemica volledige godsdienstvrijheid toegekend. Maar in 1618, hetzelfde jaar waarin Comenius, die inmiddels getrouwd was met Magdalena Vizovská, als predikant naar het Silezische Fulnek be-

roepen werd, keerde het tij. In dat jaar brak de Dertigjarige Oorlog uit. Met de overwinning van Spaanse troepen op de Boheemse opstandelingen in de slag bij de Witte Berg in 1620, was de zaak van het protestantisme in deze landen verloren. In 1621 namen de

beleeft sinds het eerste verschijnen in 1627 in Amsterdam vele herdrukken.

In 1628 besloot hij zijn vaderland voorgoed te verlaten. Samen met zijn tweede vrouw Dorota Cyrillová, met wie hij in 1624 in het huwelijk was getreden, vestigde hij zich in Leszno, het centrum van de Poolse tak van de Broederuniteit.

De pedagoog

In Leszno begon voor Comenius een periode van grote activiteit op wetenschappelijk gebied. Hij werd aanvankelijk als hulpleraar aangesteld, maar vervulde daarnaast ook diensten als predikant. Hij werkte aan een bijbelconcordantie en een evangelieharmenie. Wat hem echter bekendheid verschafte, waren de pedagogische geschriften, die hij sinds deze tijd vervaardigde. Vernieuwend was bijvoorbeeld *Janua linguarum reserata* (1631), een moderne methode om Latijn te leren. Hierin presenteerde hij zo'n 8000 woorden in ruim 1000 eenvoudige zinnen, die de leerling behalve de vreemde taal ook een verantwoord wereldbeeld bijbrachten. De *Janua linguarum* was een groot succes; er verschenen vertalingen in de meeste Europese talen en Comenius' naam kreeg internationale bekendheid. Het was tijdens zijn leven zijn meest verspreide werk.

Comenius' streven was de wereld te verbeteren door de mens zelf te verbeteren. Een belangrijk middel hiertoe zag hij in de opvoeding. Hij wilde het onderwijs verbeteren door enerzijds de leraren nieuwe methoden aan te reiken en anderzijds door schoolboeken voor de leerlingen te schrijven. De leerlingen moesten een zo breed mogelijke vorming krijgen in de wetenschappen, de talen, de kunst, zedenleer en godsdienst. Dit alles mocht niet met dwang gebeuren, want, zoals hij schreef: '*het water hoeft men toch ook niet te dwingen van een rots af te stromen*'.²

Comenius had zijn eigen schoolperiode nog in herinnering en hoe zijn leraren zonder inzicht in het bevattingsvermogen van de leerlingen en zonder enige methodische opbouw hem eindeloze rijtjes en regels uit het hoofd hadden laten leren.

Scholen mochten geen verschrikkingen voor de kinderen zijn en martelkamers voor de geest. Door het instellen van een klassensysteem probeerde Comenius rekening te houden met de natuurlijke ontwikkeling van het kind. Het onderwijs zelf moest aanschouwelijk zijn: '*De mensen moeten zoveel mogelijk*

Labyrinth der wereld. Tekening door Comenius in het manuscript voor de uitgave van 1631.

Spanjaarden Fulnek in, plunderden de stad en staken de huizen in brand. Comenius' boeken en handschriften, die in kisten verpakt op het stadhuis werden ontdekt, gingen in vlammen op.

Ook voor zijn persoonlijk leven hadden de gebeurtenissen diepgaande gevolgen. Terwijl Comenius zich in de bossen schuil hield, bereikte hem het bericht van het overlijden van zijn vrouw Magdalena en van zijn kinderen. Hij werd hierna door ernstige depressies geplaatst en probeerde deze door schrijven te verwerken. In 1623 voltooide hij het boek dat nog steeds wordt beschouwd als een belangrijk werk van de Tsjechische literatuur: *Het labyrint der wereld en de luthof des harten*. Hierin beschrijft hij op allegorische wijze de zoektocht van de mens door de verwarrende wereld naar het eeuwige geluk. In zijn hart vindt de pelgrim aan het einde van zijn reis het Rijk van Christus. De reiziger, gesterkt door de troost die hij gevonden heeft, stelt zich in dienst van het labyrint.

Hij tekende in deze jaren bovendien de eerste betrouwbare kaart van Moravië en deze

kleio

nummer 6/92
pagina's 10 en 11

Comenius' motto: *Omnia sponte fluant - absit violenta rebus.*

hun wijsheid niet uit boeken opdoen, maar uit hemel en aarde, uit eiken en beuken, d.w.z. ze moeten de dingen zelf kennen en bestuderen en niet alleen op waarnemingen en mededelingen van anderen afgaan. Vandaar deze gulden regel voor onderwijzers: alles moet waar mogelijk de zintuigen worden voorgevoerd, wat zichtbaar is het gezicht, wat hoorbaar de oren, wat ruikbaar de reuk, wat smaak heeft de smaak, wat voelbaar de tastzin. Want als ik maar één keer suiker heb geproefd, één keer een kameel heb gezien, één keer het gezang van een nachtegaal heb gehoord, dan kleeft dit alles vast in mijn geheugen en het zal me niet meer ontvallen'.³

Comenius' pedagogische ideeën dienden om de wereld te verbeteren door de mens te verbeteren. Hij wilde de mens een juiste houding in de wereld, in Gods schepping, aanleren, en dat was voor hem vooral een juiste vroomheid.

Niet al zijn opvattingen waren nieuw. Comenius was beïnvloed door andere opvoedkundige werken uit zijn tijd. Zijn verdienste was echter dat hij de verschillende ideeën tot één systeem combineerde. Andere didactische werken uit deze periode waren de *Tsjechische Didactica* (1628-1632) en het *Informatorium skoly materské*, een handleiding voor de opvoeding van kinderen tot zes jaar.

Een Europees geleerde

In Leszno hield Comenius zich behalve met pedagogie ook bezig met filosofie. Verschillende Europese wetenschappers zagen de beperkingen van de klassieke methoden in en streefden een hernieuwing van de wetenschap voor de gehele mensheid na.

Al tijdens zijn studie jaren in Herborn had Jan Amos belangstelling opgevat voor de leer van een grote harmonische wereldorde. Hij wilde een alomvattend filosofisch systeem ontwerpen, een pansofie. Tot aan zijn dood hield de alwijsheid hem bezig en hoewel hij zijn aandacht noodgedwongen telkens weer op andere zaken moest richten, bleef zijn voorkeur naar de pansofie uitgaan. Sinds de herontdekking van het manuscript van zijn grote pansofische werk, de *Consultatio Catholica*, in deze eeuw, worden ook Comenius' andere geschriften in het licht van de pansofie gezien.

Comenius wilde een alomvattend systeem van alle menselijke kennis ontwerpen op de grondslag van de goddelijke openbaring, 'zodat de ziel van de mens in waarheid dat worde, wat hij worden moet: een beeld van de alwetende God'.⁴

Voor Comenius dienden kennis, deugd en vroomheid in alle omstandigheden, zowel in politiek, samenleving als kerk, slechts één

doel: de mens te stellen op zijn juiste plaats in de schepping. Hij combineerde daarvoor de kennis uit de bijbel met die uit de natuurwetenschappen tot één geordend systeem. Goddelijke openbaring en wetenschap wilde hij niet los van elkaar zien. Alles maakte deel uit van de ene schepping door de ene God. Zo hoopte Comenius zijn oogmerk te bereiken: de verbetering van mens en wereld.

In de inductieve methode van Francis Bacon kon Comenius zich slechts gedeeltelijk vinden. Hij vond weliswaar de manier om door waarneming tot kennis te komen juist, maar voor de ontwikkeling van een pansofie schoot dit tekort. Comenius schreef als universele werkwijze voor om door middel van de zintuigen, het verstand en de ziel tot de waarheid te komen. Waar zintuigen en verstand de mens in de steek lieten, schoot de goddelijke openbaring te hulp.

Zijn pedagogische geschriften hadden Comenius door heel Europa bekend gemaakt. Hij kwam in contact met een groep geleerden in Engeland, die vooral in zijn pansofische denkbelden geïnteresseerd waren. Onder hen bevonden zich de Schotse geestelijke John Dury, Samuel Hartlib uit Elblag (of Elbing in Noord-Polen) en Joachim Hübner. Zij zetten de Tsjech ertoe aan zijn filosofie uit te werken en op papier te zetten. Zonder zijn toestemming gaf Hartlib in 1638 een vroeg pansofisch handschrift van Comenius uit. Op uitnodiging van zijn Engelse vrienden vertrok Comenius in 1641 naar Engeland. Hartlib, Hübner en Dury raadden hem aan zijn pansofische en pedagogische plannen aan het parlement voor te leggen. Dit deed hij in de *Via lucis*.

In Engeland was Comenius een gevierd geleerde. Hij kreeg ook uit andere landen aanbiedingen. Kardinaal Richelieu nodigde hem naar Frankrijk uit, en vanuit Zweden vroeg men hem aan een onderwijshervorming mee te werken. In juni 1642 verliet Comenius Engeland, waar inmiddels een burgeroorlog woedde. Hij had besloten de Zweedse uitnodiging aan te nemen en reisde via de Nederlanden, waar hij kennis maakte met leden van de familie De Geer. Lodewijk de Geer (1587-1652), een succesvol wapenhandelaar die zich in het Zweedse Norrköping had gevestigd, had het contact tussen Comenius en de Zweden tot stand gebracht. De bescherming van deze familie bleek ook in latere jaren van groot belang.

In de Republiek had Comenius een ontmoeting met René Descartes, een voorrecht dat slechts weinigen vergund was. Behalve wederzijdse waardering bleken tijdens de gesprekken ook onderlinge verschillen: Come-

Titelpagina van de in 1657 in Amsterdam verschenen *Didactica opera omnia*.

nius vond Descartes' filosofie, met de nadruk op het verstand, te eenzijdig. Voor hem waren immers behalve de ratio ook de zintuigen en de goddelijke openbaring middelen tot het verkrijgen van kennis.⁵

In Zweden maakte Jan Amos kennis met de vijftienjarige kroonprinses Christina en met kanselier Axel Oxenstierna. De kanselier hoopte dat Comenius bereid was het Zweedse onderwijs te hervormen. Hoewel de Moraviër zich het liefste aan de voortzetting van zijn pansofische studies wilde wijden, gaf hij uiteindelijk gehoor aan Oxenstierna's wens. Met financiële steun van De Geer vestigde hij zich met zijn familie in het Noord-poolse Elblag. Tot 1648 legde hij zich daar toe op het schrijven van schoolboeken.

Het jaar 1648 bracht grote tegenslagen en ontgoochelingen voor Comenius. In mei stierf plotseling de Poolse koning Wladislaw, onder wiens protectie de protestanten in Elblag hadden kunnen wonen. Hals over kop verliet het gezin Comenius de stad en keerde

terug naar Leszno. Zijn vrouw bezweek echter kort na aankomst aan de inspanningen van de reis.

Hoewel dit jaar eindelijk vrede bracht in Europa, bleken de vredesbepalingen voor de broeders een desillusie. Hun belangen waren volledig vergeten. De terugkeer van deze protestanten naar Bohemen en Moravië bleef ondenkbaar, hoewel de Zweden nog steeds troepen in Bohemen hadden. Volgens Comenius, zoals hij verbitterd aan Oxenstierna schreef, was het noodzakelijk en mogelijk ook dit land te bevrijden: *'Houdt toch rekening met het volk, op wie Christus van alle volken het eerst in zijn genade zag, dat hij als eerste aan de antichrist onttrok, het volk dat honderd jaar lang alleen de antichrist weerstond, opdat ook de anderen verlicht konden worden'*.⁶

Leszno en Sárospatak

In Leszno stond Comenius vooralsnog geheel in dienst van zijn kerk. Reeds in 1632 was hij tot bisschop gewijd; in 1646 koos de broedersynode hem tot eerste bisschop, waarmee hij de leiding over de hele uniteit kreeg. Tot zijn dood bleef hij onvermoeibaar voor de Broederuniteit. Later zou hij in Amsterdam een Tsjechisch en een Duits gezangboek, een catechismus, een herdruk van de belijdenis van de Boheemse broeders uit 1564 en historische werken over de Broederuniteit publiceren.

In 1649 trad hij voor de derde maal in het huwelijk, ditmaal met Johanna Gajusová. In 1650 aanvaardde hij een beroeping naar Sárospatak in Zevenburgen, met de opdracht de Latijnse school tot een pansofisch instituut om te vormen. Hier schreef hij zijn beroemde *Orbis sensualium pictus* (1658), waarin hij Gods schepping stap voor stap met afbeeldingen en teksten aan de kinderen voorstelde. Doordat hij de tekst combineerde met tekeningen, hoopte hij de begrippen beter bij de leerlingen te kunnen inprenten. Ook ontstond in Sárospatak *Schola ludus* (1656), waarin de leerstof door middel van levendige dialogen aan de leerlingen werd bijgebracht.

Comenius' naam als baanbrekend vernieuwer van het onderwijs was nu definitief gevestigd. Toch liet de omzetting van zijn ideeën in de praktijk te wensen over. Ook in Sárospatak volhardden zijn collega's in de oude methoden. Teleurgesteld schreef hij: *'Mijn methode heeft als doel de sleur van de school te doorbreken en te veranderen in spel en plezier. Dat wil er hier niet in. De vrije geest behandelen ze hier welhaast als een*

slaaf, zelfs bij de adel. De leraren gronden hun autoriteit op een strenge, duistere gelaatsuitdrukking, op harde woorden en zelfs op slaag ...'.⁷

In 1654 was Comenius weer terug in Leszno. Maar hier wachtte hem niet veel goeds. In 1655 waren Zweedse troepen het land binnengevallen en deze rukten met succes naar het zuiden op. In het jaar daarop konden de Polen echter terugslaan en zij heroverden het land. Plunderende troepen hielden overal huis. Op 29 april was Leszno aan de beurt. Op twaalf plaatsen in de stad werd brand gesticht en het duurde niet lang of alles stond in lichterlaaie. Slechts een kleine groep inwoners, onder wie Comenius met zijn gezin, kon het vege lijf redden.

Amsterdam

Wederom was Comenius van huis en haard verdreven en voor de derde maal in zijn leven was zijn gehele bezit, inclusief zijn bibliotheek, in vlammen opgegaan. Dankbaar nam hij de uitnodiging van Laurens de Geer (1614-1666), Lodewijks zoon, aan om naar Amsterdam te komen.

Op 26 augustus 1656 kwam Jan Amos in Amsterdam aan. Op de Prinsengracht huurde De Geer voor hem een woning, en nadat de rest van de familie was gearriveerd, een huis aan de Egelantiersgracht. Hij richtte een Tsjechische drukkerij op om boeken voor de Broederuniteit te drukken. Ook het stadsbe-

stuur stelde belang in zijn werk. Omdat zijn eigen boeken verloren waren gegaan, kreeg hij de sleutel van de stadsbibliotheek in de Oudemanhuispoort. Een voordracht voor een buitengewoon hoogleraarschap aan de Amsterdamse academic sloeg hij af. Wel nam hij een jaarloon van 800 gulden uit de stadskas aan voor het geven van privéonderwijs en voor zijn eigen studies.

Laurens de Geer verklaarde zich bereid tot de financiering van een uitgave van zijn pedagogische werken. Al in 1657 verscheen het eerste deel van de *Opera didactica omnia*, waarin hij in chronologische volgorde het merendeel van zijn opvoedkundige geschriften opnam. Het vierde deel, dat reeds het jaar daarop verscheen, bestond uit nieuwe, in Amsterdam geschreven werken.

Met het verschijnen van de *Opera didactica omnia* sloot Comenius zijn onderwijskundige werkzaamheden af. Hij schreef nog wel polemische werken tegen onder meer de socinianen, die de godheid van Christus ontkenden. Zo raakte hij in een pennestrijd verwickeld met de Groningse hoogleraar Samuel Maresius. Maresius vond Comenius, die geloofde in een spoedige komst van het Duizendjarige Rijk, een gevaarlijk chiliast.

De meeste energie stak Comenius in zijn Amsterdamse jaren evenwel in het schrijven van de *Consultatio catholica*, een pansofisch werk waarin hij met gebruikmaking van alle menselijke en goddelijke kennis de weg tot

de verbetering van de wereld wilde wijzen, 'om met de hulp van God een heerlijk, heilig en vredig tijdperk op aarde in te luiden'.⁸

De druk van dit eigenlijke levenswerk mocht de bisschop niet meer meemaken. Slechts enkele gedeelten zagen door de zorg van Comenius' zoon Daniel en de familie De Geer na zijn overlijden het licht. Het manuscript zelf raakte zoek en werd pas in 1935 in de bibliotheek van de Franckesche Stiftungen in Halle teruggevonden. In 1966 kwam een volledige uitgave tot stand, verzorgd door de Tsjechoslowaakse Academie van Wetenschappen in Praag.

Op 15 november 1670 stierf Comenius in Amsterdam en op 22 november vond zijn begrafenis plaats in de Waalse kerk in Naarden. De vraag waarom hij hier en niet in Amsterdam is begraven, is nog niet naar tevredenheid opgelost. Het is mogelijk dat het buiten waar Comenius zich regelmatig van het drukke leven in de stad terugtrok, in Naarden lag.¹⁰ In ieder geval bestond er een familiere-latie tussen de Waalse predikant in Naarden, J.L. Grouwels, en de familie De Geer. Grouwels was getrouwd met Elisabeth, de zuster van Lodewijk de Geer.

De betekenis van Comenius

Na zijn dood werd Comenius voornamelijk beschouwd als pedagoog. Reeds tijdens zijn leven ging de meeste belangstelling uit naar zijn didactische opvattingen. De beschikbaarheid van zijn opvoedkundige oeuvre in de *Opera didactica omnia* droeg in belangrijke mate tot deze beeldvorming bij. Zijn andere geschriften waren niet, of veel moeilijker toegankelijk. Grote betekenis kreeg ook de *Orbis pictus*, hoewel dat boek geen deel uitmaakte van het Amsterdamse verzamelwerk. Honderden drukken in verschillende talen zijn hiervan achterhaald. Bekend is het positieve oordeel van Goethe over dit werk, waaruit hij als kind leerde. In Nederland heeft de *Orbis pictus* vreemd genoeg niet zo'n grote invloed gehad. Hier werd in de zeventiende eeuw veeleer de *Janua linguarum reserata* in het onderwijs gebruikt, zij het op bescheiden schaal.

In de negentiende eeuw werd Comenius als groot pedagoog herontdekt. In diverse pedagogische handboeken werd hij, vaak op onkritische wijze, als lichtend voorbeeld voorgesteld.¹¹

De herontdekking van Comenius vond in deze tijd ook in andere Europese landen plaats. De herdenkingen in 1870 en 1892 wa-

Afbeelding uit Orbis Pictus.

Titelblad van *Lux e tenebris* (1665) met politieke profetieën.

ren aanleiding voor veel onderzoek. Door de ontdekking van onbekende handschriften en aanvullend archiefmateriaal kon een veelzijdiger beeld van de Tsjechische geleerde geschetst worden. De publikatie van de *Consultatio catholica* maakte het mogelijk Comenius vanuit diens theologie te benaderen.

In Tsjechoslowakije gold en geldt Comenius als een volksheld. Zijn lot was immers in belangrijke mate bepaald door de vreemde overheersing van zijn vaderland. En toen er daar een krachtig nationalisme ontstond, werd hij ontdekt als voorvechter van de belangen van de onderdrukte Tsjechische natie. Van de belangrijke rol die de zeventiende-eeuwse geleerde voor de huidige Tsjechen en Slowaken speelt, getuigen de bezoekers die in grote getale naar het mausoleum in Naarden komen.

LITERATUUR

Veit-Jakobus Dieterich, *Jan Amos Comenius mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek 1991).

L.F. Groenenwijk, en J.C. Sturm, *Comenius in Nederland*. Reacties op een grote Tsjechische pedagoog en hervormer in het land waar hij de laatste 14 jaar van zijn leven woonde (zeventiende tot twintigste eeuw) (Kampen 1992).

J.M. van der Linde, *Jan Amos Comenius 1592-1670. Theoloog, pedagoog, politicus* (Boeken der broeders, 9) (Zeist 1970).

J.M. van der Linde, *De wereld heeft toekomst. Jan Amos Comenius over de hervorming van school, kerk en staat* (Kampen 1979).

P.M. Peucker, 'Jan Amos Comenius (1592-1670) en de Broederuniteit' in: *Kerktijl. Contactblad van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 3 (nov. 1991) 1-8.

Noten

1. Opera didactica omnia, gecit. bij Lochman, Comenius, 33.
2. Opera didactica omnia, gecit. bij Dieterich, Jan Amos Comenius, 57.
3. Didactica magna, gecit. bij Dieterich, ib. 58.
4. Pansophiae prodromus, gecit. bij Dieterich, ib. 70.
5. Over deze ontmoeting, zie Rood, Comenius and the Low Countries.
6. Gecit. bij Blekastad, Comenius, 451.
7. Gecit. bij Dieterich, Jan Amos Comenius, 96.
8. Gecit. bij Blekastad, Comenius, 685.
9. De rerum humanarum emendatione consultatio catholica, O. Chlup, ed. (2 dln. Praag 1966).
10. Blekastad, Comenius, 632, n. 75.
11. Voor de beeldvorming over Comenius in Nederland: Groenendijk en Sturm, Comenius in Nederland. De auteurs spreken in dit verband over 'comeniolatrie'.

De jonge vriend van Drees

Dik Verkuil Een calvinist

Weinig Nederlandse politici hebben zo uitgebreid rekenschap afgelegd van hun daden als Jelle Zijlstra (1918). In 1979 tekende George Puchinger Zijlstra's herinneringen op onder de titel *Dr. Jelle Zijlstra*, en dit jaar deed Zijlstra het zelf nog eens dunnetjes over met zijn autobiografie *Per slot van rekening*.

De boeken vormen een mooie bron voor de naoorlogse geschiedenis van Nederland, die in 1993 en 1994 eindexamenonderwerp is. Voor Kleio aanleiding met de auteur te gaan praten.

Toen Jelle Zijlstra minister was, onderscheidde het Nederlandse volk zich door soberheid en ijver. De oud-topambtenaar Van den Beugel heeft eens de anecdote verteld hoe hij in 1948 de Amerikaanse coördinatoren van de Marshallhulp kennis liet maken met premier Drees. Omdat het zondag was, wenste Drees de 'dollarartsen' uitsluitend thuis, in zijn woning aan de Haagse Beeklaan, te ontvangen. Het gezelschap was juist in Italië geweest, en Van den Beugel maakte zich ernstig zorgen over de indruk die de bescheiden burgermanswoning van Drees moest maken na het prachtige paleis waarin ze in Rome waren ontvangen. Maar dat bleek onnodig. Toen de heren na twee uur koffie met koekjes de Beeklaan verlieten, hoorde Van den Beugel een van hen zeggen: "*In a country where the Prime Minister lives like this, our money is well spend*".

Weinig zaken hebben ons zo geholpen bij het verkrijgen van een buitengewoon hoog dollarbedrag, aldus Van den Beugel.

Dit Nederland, het Nederland van nuchterheid en bescheidenheid, het Nederland waar de armen rijk zijn en de rijken arm, heeft Jelle Zijlstra lief. In zijn memoires verklaart hij er zelfs het Nederlandse economische succes mee, en wijt hij de latere economische problemen aan de verdwijning van deze mentaliteit. Als minister van Economische zaken en Financien leefde hij, zo schrijft hij, in de "*uiterst aangename situatie dat de verwachtingen van de mensen steeds door de werkelijkheid werden overtroffen. Het was alsof men nog jarenlang niet durfde geloven dat dit kleine, geplunderde, half verwoeste, van zijn koloniën beroofde land er ooit weer bovenop zou kunnen komen. Deze paradijselij-*

ke situatie duurde tot het moment dat het proces zich omkeerde en de verwachtingen de werkelijkheid inhaalden en gingen overtreffen".

Zolang de mensen meer produceerden dan ze consumeerden ging het goed, toen ze meer gingen uitgeven dan ze verdienden, zette het verval in.

Jelle Zijlstra zelf is net als Drees steeds bescheiden en sober gebleven. Zijn flatappartement in Wassenaar getuigt van welstand, maar is niet het type woning dat je zou verwachten van iemand die elf jaar minister, vijftien jaar bankpresident, en even lang voorzitter van de groep van bankpresidenten van het rijke Westen is geweest.

Er hangt geen kunst aan de muur, er is geen bedienend personeel, er wordt geen strakke etiquette gehandhaafd, en het enige pronkstuk in huis is de stoel waarop Kuyper en Colijn hun 'driestarren' voor *De Standaard* schreven. Maar zelfs dit stuk staat er niet uitsluitend voor de sier: het is nu de stoel waarin Zijlstra zelf werkt.

De band met het oude antirevolutionaire nest is altijd sterk gebleven. Zijlstra groeide op in het Friese Oostbierum, tien kilometer ten oosten van Harlingen, in de sfeer van de 'kleine luyden'. Het dorp was streng verdeeld in twee groepen, de hervormden en de gereformeerden, en de laatsten onderhielden een intensief onderling contact, waarbij de bijbel, *De Standaard* en het gereformeerde week-

blad *De Heraut* dagelijks onderwerp van gesprek waren. Vooral *De Heraut* functioneerde als sociaal smeermiddel. In het hele dorp was er maar een abonnement, zodat de gereformeerden het dure blad aan elkaar doorgaven. Zijlstra's vader, een vertegenwoordiger in landbouwwerktuigen, was een steile calvinist, een stugge, zwijgzame man, die zich nog verbitterd voelde over de hervormde kerk. Diens vader had vóór het ontstaan van de gereformeerde

kerken een grote boerderij gepacht van de hervormde kerk, de enige grootgrondbezitter van het dorp, die hij van de ene dag op de andere had moeten verlaten, toen hij uit de kerk stapte. Zijlstra's vader had desondanks - een unicum - een hervormd meisje uit het dorp gehuwd, maar dat had hem niet verzoend met de hervormde kerk. Als de christelijk-nationale school, de enige school van het dorp, aan het eind van het jaar kerstfeest vierde in de hervormde kerk, weigerde hij met zijn kinderen mee te gaan. Daar zou hij pas weer een voet zetten, als de kerk terugkeerde tot de enig ware leer.

Het derde kabinet Drees in september 1952, rechts staand prof. dr. J. Zijlstra (economische zaken).

De gereformeerde opvoeding gaf de Zijlstra's een voorsprong. Zij werden in het gezin en op de knapen- en jongelingenvereniging gekneet met de bijbel, de gereformeerde kranten en de kloeke werken van 'onze mensen', en groeiden zo op in een lees- en discussiecultuur, die hen onderscheidde van hun hervormde klasgenootjes. Vooral Jelle blonk al snel uit, maar desondanks stuurde zijn vader hem na de lagere school slechts naar de MULO, want in Harlingen was nog geen christelijke HBS, en Leeuwarden was bij gebrek aan openbaar vervoer onbereikbaar.

Dominees en boeren

Tijdens zijn HBS-tijd ontstond Zijlstra's belangstelling voor economische vraagstukken. Niet zozeer door wat hij op school leerde, maar door wat hij om zich heen zag. De economische crisis sloeg op het Friese platteland hard toe, en Zijlstra zag hoe boeren en landarbeiders tot bittere armoede vervielen. Het riep bij hem de vraag op hoe de neergang verklaard en omgebogen kon worden. Thuis werd erover gepraat, en in de kerk werd erover gepreekt, maar de antwoorden die daar gegeven werden konden hem niet bevredigen. Vanaf de kansel verdedigde de dominee bijvoorbeeld de handhaving van de gouden standaard door Colijn met de stelling dat God een bepaalde hoeveelheid goud in de aarde had gestopt, waaraan de mens zich had te houden.

Dit soort redeneringen wekte bij Zijlstra diep wantrouwen tegen dominees die zich op de kansel uitlieten over economische en maat-

schappelijke problemen, en versterkte zijn neiging om buiten het gebied van de godsdienst uitsluitend te vertrouwen op feitelijk onderzoek en logische analyse. Maar intussen had hijzelf de antwoorden op de economische crisis ook niet. Het socialistische Plan van de Arbeid ging geheel aan hem voorbij, het werk van Keynes was hem nog volkomen onbekend, en dat bleef aanvankelijk zo toen hij in Rotterdam - bij gebrek aan een economische faculteit aan de VU - economie ging studeren.

Penicilline

Pas in 1945 kwam hij met Keynes in aanraking. Keynes, die voor de oorlog slechts bekend was bij enkelingen als Tinbergen en Vos, veroverde na de oorlog stormenderwijs de academische wereld, en aan de indruk die hij maakte kon ook Zijlstra zich niet onttrekken. Zijlstra ervoer Keynes' werk als een openbaring, als het antwoord op de vraag die hem steeds had bezig gehouden: hoe de verschrikkingen van armoede en werkloosheid te overwinnen, hoe de vicieuze cirkel van ontslagen, gebrek aan koopkracht en bedrijfssluitingen te doorbreken.

Zijlstra: "Je kan het vergelijken met de stand van de medische wetenschap voor de penicilline werd uitgevonden. Als je in 1935 longontsteking kreeg, dan stond je er machteloos bij. De dokter zei dat je na negen dagen wist of je er doorkwam of dat je dood ging. Na de penicilline was het afgelopen met de longontsteking.

Keynes bracht in de economie ook zo'n om-

kleio

nummer 6/92
pagina's 16 en 17

wenteling teweeg. Voor die tijd moest je bij laagconjunctuur lijdzaam afwachten of de economie zich herstelde of steeds verder wegzakte. Dankzij Keynes kreeg je de genezing in eigen hand. De Keynesiaanse doctrine was de penicilline voor het economisch lichaam."

Zendeling

Zijlstra droeg deze boodschap in de eerste naoorlogse jaren als een nijvere zendeling op eigen erf uit. Eerst als hoogleraar aan de VU, waar hij in 1948 benoemd werd aan de pas opgerichte economische faculteit; later ook in de ARP. Daar vervulde hij, zo zegt hij, een eenmansmissie. Weliswaar kreeg hij steun van zijn vriend De Gaay Fortman en van het dagblad *Trouw*, maar zijn medestanders hadden weinig of geen verstand van economie, zodat hij in zijn eentje voor de taak stond het partijkader op te voeden.

Zijlstra's geestverwanten zaten eigenlijk in de PvdA. Dit was de enige partij die de inzichten van Keynes goed had opgepikt. In zijn memoires beschrijft Zijlstra de partij van Drees als een geslaagde combinatie van bewust levende arbeiders en maatschappelijk betrokken intellectuelen, in vergelijking waarmee alle andere partijen zich in de geestelijke achterhoede bevonden.

Kleio: "Heeft u nooit overwogen lid van de PvdA te worden?"

Zijlstra: "Nee. Ik voelde mij daar toch niet zo thuis. Ik had er wel vrienden, maar was toch teveel aan mijn milieu gebonden. En ik vond dat het mijn taak was om de moderne economische denkbeelden in mijn eigen partij te slijten, en niet weg te lopen.

Kleio: "Wilde u misschien ook conflicten met uw milieu uit de weg gaan? U schrijft in uw boek hoe een vriend van u thuis vertelde dat hij PvdA gestemd had, en toen van zijn moeder zonder eten naar bed moest".

Zijlstra: "Nee hoor. Dat is maar een anecdotte om de sfeer te tekenen. Ik wou die gereformeerde mensen op dat punt bijspijkeren, en niet in de steek laten. En dat is ook gelukt."

Een kopje thee

De eerste jaren bleven Zijlstra's politieke activiteiten overigens op een laag pitje. Een enkele maal hield hij een lezing voor een antirevolutionaire kiesvereniging, maar daar bleef het bij. In 1952 veranderde dat ineens, toen Zijlstra onverwacht minister werd.

Bij de kabinetsformatie van dat jaar wilden Romme en Drees de ARP voor het eerst

sinds de oorlog weer in de regering halen. De antirevolutionaire fractieleider Schouten voelde daar echter niets voor. Hij vond de principiële tegenstellingen met de socialisten te groot om mee te doen met een door de PvdA gedomineerd kabinet. Maar omdat veel van zijn partijgenoten de ARP uit het isolement wilden halen, moest hij het spel wel meespelen. Schouten eiste voor de ARP een post in de sociaal-economische driehoek op, een vrijwel onmogelijke eis omdat de PvdA een vaste claim had op Financiën en Sociale Zaken, en de KVP Economische Zaken wel niet zou willen opgeven. Maar Schouten vergiste zich. Romme wilde zijn post in de sociaal-economische driehoek wel degelijk afstaan.

Op dat moment was er echter nog een tweede barrière tegen antirevolutionaire regeringsdeelname: in de ARP was geen geschikte econoom te vinden. Er werden drie namen genoemd: die van de hoogleraren Van der Kooy, Van Muiswinkel en Zijlstra, maar de eerste twee waren te veel mensen van de wetenschap om in aanmerking te komen. Zo bleef de toen 34-jarige Zijlstra als enige over. Ook hij voelde er weinig voor zijn wetenschappelijke carrière te onderbreken, maar formateur Donker (PvdA) liet hem weten dat er hogere belangen in het spel waren, en hij dus geen andere keus had.

Donker sommeerde Zijlstra naar Schouten af te reizen, die zich, zo wist Donker, in zijn zomerpension in Oosterbeek bevond. Daar trof Zijlstra de oude heer aan onder een parasol, ondanks de drukkende hitte in pak en vest met boord en das. Nadat hij Schouten van Donkers aanbod op de hoogte had gebracht, ijsbeerde deze enige tijd door de tuin, om tenslotte zuur mee te delen dat hij Zijlstra een ministerschap "*niet ontraden*" kon. Zijlstra kreeg nog een kopje thee, leende wat geld - hij had op de heenreis zijn laatste gulden aan trein en taxi uitgegeven - en vertrok.

De stille revolutie

Zo begon een nieuwe periode in de geschiedenis van de ARP. Tot zijn verbazing werd Zijlstra in eigen kring al snel buitengewoon populair. Niet bij de partijleiding, die vond dat hij de antirevolutionaire beginselen te weinig uitdroeg, wel bij de modale partijleden, die vol bewondering waren voor de knappe econoom.

In de gereformeerde wereld hadden zich sinds de bevrijding vrijwel onopgemerkt diepgaande veranderingen voltrokken. Onder invloed van de stijgende welvaart en de

verruiming van de levenssfeer was 'een stille revolutie' gaande. 'De principiële tucht' was aan het verslappen en het calvinistische ethos van plicht en schuld maakte plaats voor een meer zakelijke instelling. Zijlstra paste volkomen in het profiel dat aan deze veranderende opvattingen beantwoordde. Hij was bij uitstek het antirevolutionaire symbool van 'het einde van de ideologie'.

In zijn memoires zet Zijlstra uiteen dat hij bij zijn aantreden als minister in de Tweede Kamer een politiek-economische geloofsbelijdenis aflegde. Deze toespraak werd door *Trouw* bejubeld als het bewijs dat Zijlstra wel degelijk een echte principiële antirevolutionair was, maar de rede had in feite evengoed door een socialist uitgesproken kunnen zijn. Zijlstra getuigde van zijn voorkeur voor een markteconomie, met daarin een wezenlijke taak voor de staat.

Zag Zijlstra dit nu zelf als een typisch antirevolutionaire geloofsbelijdenis?

Zijlstra: "Nou nee, maar de antirevolutionairen hadden ook geen economische geloofsbelijdenis. Wat had daarvan de inhoud moeten zijn? Ik heb uiteengezet dat er een wezenlijke samenhang is tussen een politieke democratie en een markteconomie. Het wezen van een politieke democratie is dat de staat wezenlijke taken heeft, maar toch op een afstand blijft. Dat paste wonderwel in de antirevolutionaire conceptie van souvereiniteit in eigen kring, van ieder zijn eigen verantwoordelijkheid, van niet op elkaars erf komen als dat niet nodig is".

Metselen

Kleio: "Had u zelf het idee dat u zich met uw denkbeelden onderscheidde van de PvdA?"

Zijlstra: "Nee, eigenlijk niet. Drees was een uiterst pragmatisch socialist. Hij was net als ik voorstander van de markteconomie. Ik heb met hem nooit een verschil van mening gehad. Zijn opvattingen over soberheid waren mij uit het hart gegrepen. Drees stond op het standpunt dat je in het kabinet samen voor een concrete taak stond, en dat er daarbij voor ideologische politiek geen ruimte was. Ik was het daar volkomen mee eens. Het politieke bedrijf is voor het grootste deel ambachtelijk van aard. Als een aannemer opdracht krijgt tot het bouwen van een huis, gaat hij zich toch ook niet afvragen wat de principiële wijze van metselen is? Je metselt goed, of je metselt verkeerd. Ik zou niet weten hoe ik, zoals Kuyper, Colijn en Schouten deden, mijn beleid had moeten onderbouwen met citaten uit de bijbel".

Kleio: "Werden er in het kabinet nooit ideologisch getinte discussies gevoerd?"

Zijlstra: "Nee, nooit. Drees heeft er alleen een keer op gezinspeeld nadat ik in de Tweede Kamer een zeer pittig debat had gehad met de socialisten. Hij vroeg me toen wel het voortaan niet al te bont te maken, omdat ook de PvdA haar gevoeligheden had".

Drees had er overigens persoonlijk geen moeite mee als Zijlstra de PvdA eens hard aanpakte. Hij hield net als Zijlstra afstand tot zijn eigen partij, en de waardering die Zijlstra voor Drees voelde, was wederzijds. Zijlstra zag Drees als zijn leermeester in de politiek, en Drees beschouwde Zijlstra als zijn raadsman. Van 1952 tot aan het eind van zijn leven ontving Drees zijn jonge vriend bij zich thuis - Drees ging nooit nodeloos de deur uit, en kwam nooit bij anderen over de vloer - voor vertrouwelijke besprekingen.

Zijlstra kreeg hierdoor een sleutelrol in het kabinet. Met de zegen van Drees deed hij naast Economische Zaken ook Financiën 'er nog zo'n beetje bij'. Op dat departement zat sinds 1952 de socialist Van de Kieft, die door Drees en Zijlstra te licht bevonden werd, zodat Zijlstra hem op de beslissende momenten chaperonneerde.

Zondige neigingen

In de ARP viel Zijlstra's vertrouwelijke omgang met de socialisten niet altijd even goed. Vanaf het begin was er kritiek op 'het opportunisme' van 'de linkse Zijlstra' en signaleerde men met afkeuring zijn innige contacten met "tegenstanders, waarmee Zijlstra gaarne praat".

Volgens de critici maakte Zijlstra de geesten rijp voor het socialisme. Doordat hij de principiële tegenstellingen tot het socialisme onbesproken liet, en net als de PvdA de vergroting van de volkswelvaart voorop stelde, versterkte hij de materialistische neigingen onder de kiezers. En die kiezers begrepen maar al te goed dat zij voor de bevrediging van die zondige neigingen bij de PvdA moesten zijn. Aanvankelijk kwam de kritiek uitsluitend van de rechtervleugel, maar na de verkiezingen van 1956 nam ook de partijleiding eraan deel. Bij die verkiezingen verloor de ARP twee zetels en haalde de PvdA voor de tweede achtereenvolgende maal een eclatante overwinning. Partijvoorzitter Berghuis en fractieleider Bruins Slot trokken hieruit de conclusie dat de PvdA uit de regering gewerkt moest worden, en dat de vooroorlogse coalitie van de drie christelijke partijen hersteld moest worden. Alleen zo zou de ARP

weer een eigen gezicht krijgen, alleen zo zou principiële christelijke politiek gevoerd worden, en alleen zo zou de noodlottige aantrekkingskracht van Drees op het christelijke electoraat gebroken worden.

Zijlstra voelde echter niets voor deze plannen, en droeg er aan bij dat er na 1956 toch weer een kabinet-Drees gevormd werd. Maar de spanningen bleven. In december 1958 kwam het kabinet ten val, en voor het eerst sinds de oorlog werd er een parlementair kabinet zonder socialisten gevormd, het kabinet-De Quay. Zijlstra voelde zich ook in dit kabinet, waarin hij minister van financiën was, uitstekend thuis, mede omdat "er aan de principiële benadering van het sociaal-economisch beleid geen millimeter veranderde".

Maar merkwaardigerwijs was de ARP er alerm minst gelukkig mee. Al voor het kabinet was geïnstalleerd, begon de fractie te klagen dat dit een 'werkgeverskabinet' was, welks sociaal beleid ernstig tekort schoot. De spanningen tussen de fractie en het kabinet bereikten een hoogtepunt tijdens de zogenaamde bouwcrisis van december 1960, toen het kabinet viel omdat Zijlstra weigerde te voldoen aan eis van de ARP om extra geld voor de sociale woningbouw beschikbaar te stellen.

Zijlstra had toen geen enkel begrip voor de AR-fractie - hij beet haar woordvoerder toe dat 'er geen dakpan' bijkon - en heeft dat nog niet. "Zij hadden dit kabinet gewild, ik bepaald niet, maar toen het er eenmaal was sloegen zij om als een blad aan de boom".

Het is echter niet helemaal juist dat de ARP dit kabinet had gewild. Zij had ingezet op een kabinet van de drie christelijke partijen, maar in het kabinet-De Quay was ook de VVD vertegenwoordigd. Bovendien was de ARP op zoek naar een ander, een meer principieel-christelijk beleid, terwijl De Quay juist nadrukkelijk streefde naar voortzetting van het beleid van Drees. De ARP had er geen idee van hoe een principieel-christelijk beleid eruit moest zien, maar mogelijk was zij juist daarom zo geïrriteerd over Zijlstra. Die wierp zich immers op als de zelfbewuste verdediger van het gezond verstand, die het moeizame principiële geworstel van zijn partij niet serieus nam.

Zijlstra ziet zelf "absoluut niets" in deze verklaring. "Dat slaat nergens op. Aan dat conflict was niets principiëls. Zij hadden ineens bedacht dat je veel meer geld moest uitgeven, en dat dat principieel was omdat het de sociale gerechtigheid diende. Dat vond ik onzin. Mijn standpunt was dat je dan een rotzooi maakt

kleio

nummer 6/92
pagina's 18 en 19

van het financieel beleid en dat uiteindelijk daar de zwakken de dupe van worden. Als je eenmaal begint met te veel uit te geven, levert dat een eenparig versnelde beweging op, die je bijna niet meer kunt stoppen. En als je hem dan uiteindelijk moet stoppen, zoals bij ons in de jaren tachtig gebeurd is, is de sociale pijn veel groter dan wanneer je dat in de kiem smoort.

De hele zaak van de huizen crisis heeft mij wel een beetje pijn gedaan. De antirevolutionairen moesten eerst zo nodig van de socialisten af, en toen ze ervan af waren, wilden ze er weer naartoe, omdat ze daarbij thuis hoorden. Ja, daar word ik zeer ziek van."

Ook in de latere evangelisch-radicalen richting die de top van de ARP insloeg heeft Zijlstra nooit iets gezien. "Mensen als Bruins Slot en Berghuis hebben voor de economische en financiële problemen nooit een begin van een oplossing gehad. Bij hen was bevoegdheid de escape van een doeltreffende analyse. Daar heb ik geen boodschap aan."

De Zijlstra-norm

Zijlstra had zelf wel een oplossing voor de financiële problemen. Halverwege de jaren vijftig had hij vastgesteld dat de verwachtingen van de mensen de werkelijkheid begonnen te overtreffen. Daardoor werd de druk op de lonen en de overheidsuitgaven te hoog, zodat de economie oververhit raakte en het kabinet hard moest ingrijpen. Zijlstra leidde hieruit af dat zijn economische evangelie - het werk van Keynes - niet meer voldeed. Met Keynes in de hand kon de regering wel de economie stimuleren tijdens een periode van laagconjunctuur, maar slaagde ze er niet in te remmen tijdens hoogconjunctuur. Dat zou alleen kunnen als zij ook een duidelijke visie voor de lange termijn had. Keynes had zich te veel geconcentreerd op de conjuncturele schommelingen. Daarom paste Zijlstra de groei van de overheidsuitgaven in een structureel kader in. Op grond van de te verwachten economische groei berekende hij de ruimte voor de uitgavenstijging, de zogenaamde Zijlstra-norm, en liet de ministerraad daarmee voor de begrotingsbesprekingen instemmen. Vervolgens werden de ministers en Kamerleden gedwongen extra uitgaven elders uit de begroting te halen.

Ten tijde van het kabinet-De Quay werkte dit systeem goed, maar Zijlstra beseft achteraf ook wel dat het slechts tijdelijk de uitgavenstijging in de hand kon houden. Hijzelf moest al twee keer een keiharde confrontatie in de Kamer uitvechten - een keer tijdens de

huizen crisis, een andere keer in een debat met de KVP'er Lucas die een door Zijlstra onaanvaardbaar geachte belastingverlaging eiste.

Na het kabinet-De Quay, in het kabinet-Marijnen ging het fout. Het waren toen vooral katholieke big spenders als Veldkamp, Bogaers en Klompé, die, onvoldoende geremd door de premier, de overheidsfinanciën uit de hand lieten lopen.

Nieuw-Guinea

Het financieel-economisch beleid was niet het enige terrein waarop Zijlstra botste met de KVP. Veel moeilijker had hij het met de Nieuw-Guineapolitiek, waar hij tegenover Luns kwam te staan.

Geen ander probleem heeft Zijlstra ooit zo diep geraakt. Op dit terrein maakte hij wel dezelfde ontwikkeling door als Bruins Slot en Berghuis, al heeft hij hier nooit met hen over gesproken. Zijlstra twijfelde net als zijn partijgenoten in toenemende mate aan de juistheid van Luns' harde politiek in deze kwestie. Steeds minder geloofde hij dat - zoals Luns volhield - de VS bereid zouden zijn Nederland te steunen in een militaire confrontatie met Indonesië. In zijn memoires heeft hij onthuld dat hij heeft overwogen af te treden toen de eerste doden vielen, maar dat hij dit niet heeft gedaan om de solidariteit in het kabinet niet te breken.

Zijlstra: "Ik heb het moeilijk gekregen, toen ik in de gaten kreeg dat we op het punt stonden om duizenden mensenlevens op het spel te zetten".

Zijlstra voert als minister van financiën in het kabinet De Quay het woord in de Tweede Kamer. V.l.n.r. Korthals, De Quay, Luns.

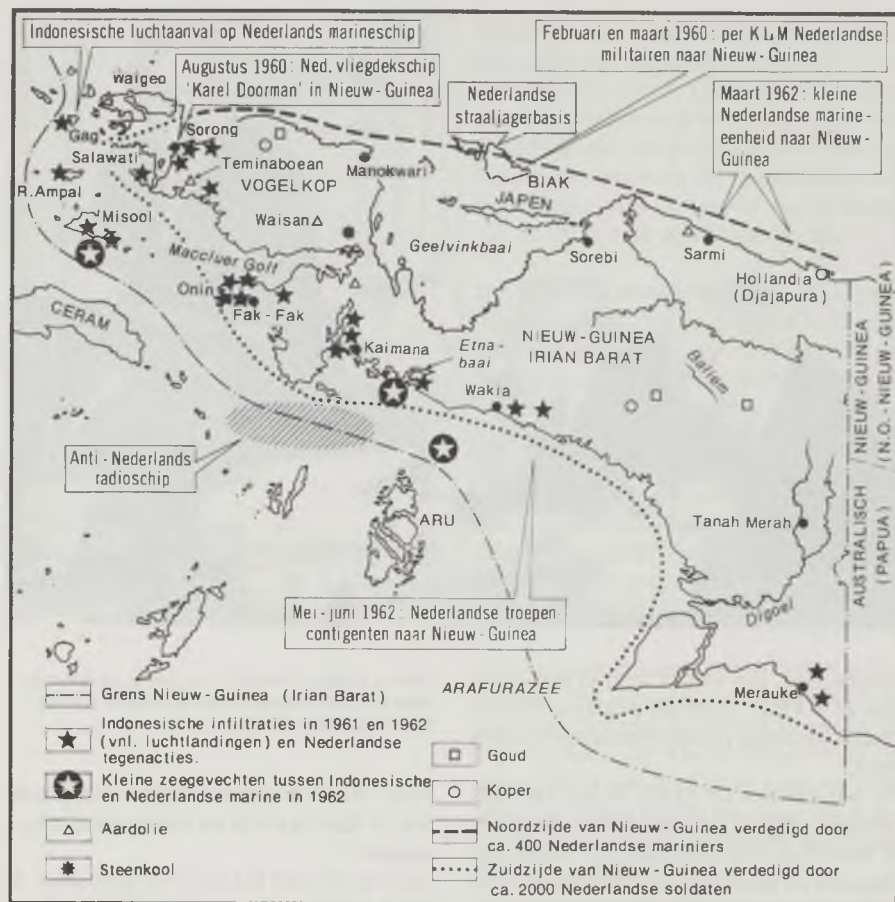
Kleio: "Heeft u toen uw twijfel voor u gehouden, of heeft u die in de ministerraad uitgesproken".

Zijlstra: "Ik heb het voor me gehouden, ik heb er nooit met iemand over gesproken, en voordat ik mijn voornemen kon uitvoeren, was het conflict voorbij. Toen het kabinet-De Quay aantrad, zaten we met een afschuwelijk probleem, waar geen uitweg meer uit was. Indonesië had in 1949 verwacht dat de soevereiniteit over Nieuw-Guinea snel overgedragen zou worden, maar dat is niet gebeurd, en rond 1960 zat de zaak muurvast. Als ik uit het kabinet gestapt was, had dat het probleem ook niet opgelost, en was het kabinet in hele grote moeilijkheden gekomen. Dat zou een te goedkope oplossing van mijn eigen probleem zijn geweest. We hadden samen een kruis geërfd, en we hadden ook samen dat kruis te dragen.

Ik wilde de samenhang in het kabinet pas in het uiterste geval verbreken. Pas op het moment dat ik zei: nou kan het niet meer. Ik zag aankomen dat het helemaal misliep. Als het nog even was doorgedaan, waren er duizenden doden gevallen. Er lag een Indonesische vloot met 60.000 man klaar. Als die over Nieuw-Guinea gekomen was, was het een bloedbad geworden. Ik had daarvoor in geweten de verantwoordelijkheid niet kunnen dragen."

Kleio: "Waarom heeft u hierover niet met Luns gesproken?"

Zijlstra: "Wat viel er met Luns te bespreken?"

Een overzicht van de Nederlandse acties in Nieuw-Guinea (Uit: Onze Jaren 45-70, deel 3).

Luns had zijn standpunt, en week daar geen millimeter van af."

Kleio: "Waren er nog meer ministers die twijfelden?"

Zijlstra: "Jazeker, Beerman, Cals, De Pous, De Quay. En daar spraken we ook wel over, maar ik heb hen niet gezegd dat ik zou opstappen als er nog meer mensen zouden sneuvelen. Inhoudelijk discussieerden we er zeker wel over, maar Luns vertelde ons slechts wat in zijn beleid paste. Hij hield ons zelfs voor dat we ook zonder steun van de VS Indonesië militair konden verslaan.

Van lieverlede groeide in de ministerraad de twijfel aan dat alles. En dat heeft in die jaren de discussies in het kabinet beheerst. Wij hebben er een paar jaar, op het laatste elke week, over getobt en over gedebatteerd. Maar wij hebben dat nooit naar buiten gebracht. Wij vonden dat je dat soort dingen niet naar buiten moet brengen. Als ministers naar buiten gaan ventileren dat ze dit of dat niet meemaken, is de bijl onder de wortel van het kabinet gelegd."

Kleio: "Is er dan eigenlijk wel ooit het gevaar van een echte oorlog geweest? Als het geweld was geëscaleerd, was u opgestapt. De ARP had dan ongetwijfeld het kabinet laten

vallen, en als dat niet was gebeurd waren andere ministers u wel gevolgd. Dat had het kabinet niet overleefd."

Zijlstra: "Dat weet ik niet. Ik heb geen idee wat de anderen in dat geval hadden gedaan."

Kleio: "Kwam na het Nieuw-Guinea-debakel de positie van Luns niet ter discussie? De fouten die Luns toen maakte, waren toch best ernstiger, en van een heel andere orde, dan de fouten die nu Pronk aangewreven worden."

Zijlstra: "Jawel, maar je moet wel bedenken dat zijn positie in de KVP ongelooflijk sterk was. Hij had een hele grote populariteit, en kreeg bij elke verkiezing veel voorkeurstemmen. In het kabinet is nooit tegen hem gezegd dat hij moest inbinden, en dat hij anders kon vertrekken. Dat durfde De Quay helemaal niet aan, en dat kon in de KVP ook niet. Niet alleen Luns, maar ook de KVP vormde een probleem."

Smashing victory

Kleio: "In uw boek schrijft u heel veel over de PvdA, en niets over de KVP. Want vond u eigenlijk van die partij?"

Zijlstra: "Ja, wat moest ik daarover schrijven, ik vind die partij helemaal niet boeiend. Het boeiende van de PvdA vind ik hoe die partij na dat geweldige tijdperk-Drees de vernieling is ingegaan. Na de kabinetscrisis van 1958 heeft de PvdA zich nooit meer echt hersteld. Dat heb ik met verbazing aanschouwd. Maar de KVP... ach, dat heb je voor je ogen zien gebeuren, die heeft het lang volgehouden, maar de PvdA domineerde..."

Kleio: "In machtspolitieke zin was de KVP zeker zo sterk".

Zijlstra: "Ja, maar daar is verder weinig over te vertellen."

Kleio: "Heeft het te maken met een verschil in intellectuele uitdaging?"

Zijlstra: "In a way natuurlijk wel. Intellectueel was de PvdA na de oorlog veel boeiender dan de ARP, de VVD en de KVP. En dan zie je hoe vervolgens Den Uyl, als profeet, als renegaat uit de ARP, die partij nog eenmaal heeft weten op te zwepen, en hoe dan het demasque volgt, dat de arbeiders en de intellectuelen de partij verlaten. Dat vind ik als toeschouwer ongelooflijk boeiend. Wat me achteraf - na het overlijden van Drees - ook is gaan interesseren is waarom Drees zich bij de verkiezingen van 1959 niet opnieuw herkiesbaar gesteld heeft als lijsttrekker. Dan was alles misschien heel anders gelopen. Drees was op het hoogtepunt van zijn

kleio

nummer 6/92
pagina's 20 en 21

populariteit. Met hem had de PvdA een smashing victory gehaald. De confessionelen waren dan helemaal nergens geweest.

Voor mij is Drees' opstelling van toen nog steeds een mysterie. Voorvoelde hij toen al iets van wat in zijn partij gaande was? Dat is een geweldig intellectueel drama. Daarmee vergeleken stelt de ondergang van de KVP niets voor. De KVP is gewoon door de ontkerkelijking onderuit gehaald. Die partij heeft me intellectueel nooit aangesproken. Romme had een geweldig intellect, maar hij werd uitsluitend gedreven door het verlangen die katholieke club bijeen te houden. En dat gebeurde dan bijvoorbeeld met het bisschoppelijk mandement. Ja kijk, daar had ik natuurlijk geen boodschap aan."

Kleio: "Had u met Romme een goed contact?"

Zijlstra: "Op een afstand wel. Je kwam nooit dicht bij hem. Hij was een man op afstand, een geduchte man. Ik ben nooit voor iemand bang geweest, maar ik heb wel gedacht: als je die over je heen krijgt ... kijk uit Hij kon geweldig briesen en tekeergaan, dat verzeker ik je."

Kleio: "Voelde u zich met de KVP niet meer verwant dan met de PvdA? Het CDA vindt toch dat het is ontstaan dankzij de geestelijke verbondenheid van de christelijke partijen?"

Zijlstra: "Nee hoor. Daar zat gewoon een bedrijfsmatige noodzaak tot fusie achter. Verder niets. Om te voorkomen dat Den Uyl en Burger nog eens de kans zouden krijgen de christelijke partijen tegen elkaar uit te spelen. Daar is niets mysterieus aan."

Kleio: "Kuyper vond dat de antirevolutionairen op dezelfde wortel stoelden als de katholieken."

Zijlstra: "Dat was puur opportunisme, om een meerderheid in de Tweede Kamer te krijgen."

Industrialisatie

Kleio: "Terug naar de jaren vijftig. De kern van het regeringsbeleid werd toen gevormd door de industrialisatiepolitiek. Waarom was die eigenlijk nodig?"

Zijlstra: "Omdat onze economische structuur heel beperkt was. De landbouw was gedwongen in hoog tempo te rationaliseren. In 1945 werkte nog 20 procent van onze beroepsbevolking in de landbouw, en dat is in tien jaar gereduceerd tot 6 procent. Daar moest werk voor komen. Verder hadden we een snel groeiende bevolking, en onze handel breidde zich niet uit, maar kromp eerder in. Mijn voorganger Van den Brink heeft dat in kaart

gebracht, en de conclusie was dat we geen andere keus hadden."

Kleio: "Welke middelen had u daarvoor?"

Zijlstra: "Nou, Van den Brink heeft het werk gedaan. Toen ik minister werd, was het proces vrijwel voltooid. Het middel was een zo snel mogelijk herstel van de markteconomie. De ondernemers werden geprikkeld tot investeringen, door subsidies en door het wegnemen van onnodige belemmeringen. In de armste landbouwgebieden, zuidoost-Friesland, zuidoost-Drenthe, en delen van Gelderland en Limburg, werden met gerichte maatregelen industrieterreinen aangelegd, en werden tijdelijk subsidies in de loonkosten gegeven."

De kern van de zaak was dus vertrouwen in de markteconomie, aangevuld met concrete overheidsmaatregelen. Van den Brink was een prachtig voorbeeld van een uiterst principieel, en tegelijk uiterst pragmatisch man. Zijn standpunt was dat de markt het moest doen, maar dat je geen enkele kans voorbij moest laten gaan om de overheid te laten optreden als de markt tekortschoot.

Daar heb ik me altijd aan gespiegeld."

Kleio: "Colijn en de zijnen werden beheerst door het sombere idee dat ons land nooit meer het niveau van de late jaren twintig zou halen. Uw generatie geloofde veel meer in de maakbaarheid van de samenleving."

Had u enig idee welke kant het zou opgaan met Nederland. Had u een visie over hoe Nederland er over tien of twintig jaar uit zou zien?"

Zijlstra: "Nee, nul komma nul. Ik had een idee van de richting, maar niet van het punt waar we uit zouden komen. In de eerste jaren van mijn ministerschap overtrof de werkelijkheid alle verwachtingen."

Leefbaarheid

Kleio: "Als we nu een element van de industrialisatie nemen, het esthetische element, de verandering van het landschap..."

Zijlstra: "Nou jaay".

Kleio: "Nou, als je in de Randstad rondkijkt, valt toch direct op hoe lelijk Nederland is geworden."

Zijlstra: "Dat is waar. Maar je kunt geen mooi landschap houden waar de mensen niet aan de kost kunnen komen. Dat is een pijnlijke afweging. Als ik zie hoe mijn dierbare Friesland in dertig jaar veranderd is, dan slaat me de schrik ook wel eens om het hart. En als je Rozenburg van nu vergelijkt met Rozenburg van 25 jaar geleden, dan slaat de schrik me ook om het hart. Maar je moet dat ook weer niet romantiseren. Er is nog zo veel

moois in Nederland, zelfs nu nog. We hadden de industrialisatie niet kunnen stopzetten vanwege de schoonheid van het landschap."

Kleio: "Is de aantasting van het landschap een doorgaand proces? Is Nederland over vijftig jaar veranderd in een groot gelijkvormig industrieterrein?"

Zijlstra: "Dat weet ik niet. De vraag is natuurlijk toch of blijvende economische groei verenigbaar is met leefbaarheid. Die vraag gaat ver uit boven het probleem van de schoonheid van het landschap. Over de aantasting van het landschap komen we wel weer heen. Veel belangrijker is de vraag hoe ver de aarde belast kan worden."

Het gaat hierbij volgens mij om vier essentiële vragen. Ten eerste, is het waar of niet waar dat het voortbestaan van de aarde onverenigbaar is met blijvende economische groei. Ten tweede, als dat waar is, hoe kun je dan die groei afremmen? De volgende vraag is dan of dat kan in een markteconomie. En de laatste en belangrijkste vraag is of dat verenigbaar is met politieke democratie.

Die vragen houden mij erg bezig. En het verbaast mij dat er zo weinig aandacht aan wordt besteed."

Noten

1. Van den Beugel vertelt deze anecdote in H. Daalder en N. Cramer, *Willem Drees* (Houten 1988).
2. Citaat uit G. Puchinger, *Minister Zijlstra en de A.R.P.* (Utrecht 1957). Puchinger vormde met enkele andere (ex-)leden van de Utrechtse SSR, onder wie Willem Aantjes, al vanaf de jaren veertig oppositie tegen de 'linkse' koers van de ARP, waaraan zij zelfs Jan Schouten schuldig achtten. Bij deze jongeren ging de kritiek op de politieke koers gepaard met godsdienstig fundamentalisme. Puchinger werd bijvoorbeeld lid van de vrijgemaakt-gereformeerde kerken, omdat hij de gereformeerde moederkerk te slap vond. Tot 1952 bleven de rechtse jongeren geïsoleerd binnen de partij, daarna kregen ze meer weerklank, maar na de verkiezingsnederlaag van 1956 werd hun kritiek in brede kring gedeeld. Dat blijkt ondermeer uit het verkiezingsnummer van *Antirevolutionaire Staatskunde* 1956, 254-304.
3. Bruins Slot heeft zijn eigen geworstel met deze kwestie uitgebreid beschreven in J.H.A.J.S. Bruins Slot, en ik was gelukkig (Baarn 1972). Het getob en de onverwachte koerswending van de top van de ARP zijn uitgebreid beschreven in H. Coerts, *De A.R.P. en Nieuw-Guinea (1949-1962): historische analyse van een partijcrisis* (Franeker 1983). Over Zijlstra wordt hierin alleen geschreven dat Bruins Slot hem kort voor zijn beslissende toespraak in de Tweede Kamer van de koerswending op de hoogte heeft gesteld, en dat hij tegen de nieuwe lijn geen bezwaar had.
4. Zijlstra heeft bij het fusieproces geen rol gespeeld. Zijn negen jaar jongere broer Rinze echter was in de jaren zeventig als tweede vice-voorzitter van de ARP en als AR-vertegenwoordiger in het hoogste bestuursorgaan van het CDA nauw bij de fusie betrokken.

Eén en ondeelbaar

Joost Rosendaal

"Eenheid, eenheid! Geheel de natuur preekt ons de eenheid."

Precies tweehonderd jaar geleden schreef de Franse revolutionair Anacharsis Cloots deze woorden in zijn boek *La République Universelle*. Van diametraal tegenovergestelde posities, zo betoogde hij, naderden de landen van de wereld elkaar. Voor een stabiele wereldvrede en het geluk van de mensheid zou de vereniging van alle landen in een wereldrepubliek de beste garantie bieden. Zelf lijkt Cloots een belichaming van dit cosmopolitisch ideaal: geboren in Kleef uit Nederlandse ouders volgde hij zijn opleiding in Brussel, Mons, Parijs en Berlijn. Uiteindelijk kwam hij, na vele reizen, in maart 1794 als representant van het Franse volk onder de guillotine.¹

Drs. J. Rosendaal (1963) is als AIO werkzaam aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij een dissertatie voorbereidt over de revolutionaire cultuur van Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk (1787 - 1795)

In de nadering van de Europese eenwording en de toenemende betekenis van de Verenigde Naties zou Cloots vandaag de dag het begin van de verwezenlijking van zijn idealen kunnen zien. Mede als reactie op deze samenwerking is er echter ook een toenemende aandacht voor de nationale identiteit. Deze aandacht komt niet zozeer voort uit conservatief traditionalisme, maar valt naar mijn mening eerder te verklaren als een zoeken naar een eigen groepsidentiteit binnen nieuwe gehelen. De nationale identiteit, het zelfbeeld van de Nederlander en ons collectief geheugen vormen de laatste tijd de centrale thema's in de tentoonstellingen en congressen van historisch Nederland.

Een belangrijk discussiepunt in het historisch debat is de vraag wanneer de Nederlandse identiteit is gevormd: bestond zij reeds bij de stichting van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan het eind van de zestiende eeuw? Of groeide zij pas in de loop van de achttiende eeuw om haar voltooiing te vinden in de Bataafse Republiek? Anderen zullen betogen dat er zelfs toen geen nationale identiteit was en dat deze pas in de negentiende eeuw onder de vorsten uit het Huis van Oranje (God, Vaderland en Oranje) tot ontplooiing is gekomen.

Zoals ieder historisch verschijnsel is de natio-

nale identiteit niet uit de lucht komen vallen, maar is zij het resultaat van een lange ontwikkelingsgang. Natuurlijk bestond er in de zestiende en zeventiende eeuw in de Republiek der Verenigde Nederlanden een zeker saamhorigheidsgevoel. In bepaalde opzichten is dit reeds een 'identiteit'. En hoeveel Nederlanders zullen zich heden ten dage Europeaan voelen? Toch bestaat er een Europese identiteit.

Een individu beschikt over meerdere identiteiten (stad, dorp, gewest, geloof en andere culturele groepsbindingen) en dit bepaalt juist het unieke van het individu. Bij het bepalen van een overheersende groepsidentiteit gaat het daarom niet zozeer om de vraag of mensen een culturele groep vormen, maar om de mate waarin zij een wij-gevoel beleven en zij zichzelf als een groep definiëren.

Vaderland en vrijheid

Een centrale plaats binnen de ontwikkeling van de Nederlandse identiteit neemt naar mijn mening de Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw in.² Als resultaat hiervan werd Nederland expliciet als eenheidsstaat gedefinieerd. Hoewel een nationale identiteit meer inhoudt dan het wonen in een zelfde staat en niet noodzakelijk aan een eenheidsstaat verbonden is, ging van deze eenwording een belangrijke impuls uit: de Nederlandse natie werd voortaan gezien als een wij-groep. Dit betekent echter niet dat er eerder geen onderling verbondenheidsgevoel bestond en evenmin dat dit na de revolutie door iedereen al zo ervaren werd. De revolutionairen zagen het als taak van de overheid om de eenheid te bevorderen en dus een nationaal gevoel (vaderlandsliefde) aan te kweken.

Vaderland en vrijheid. Deze twee woorden lijken het meest geëigend om de idealen van de patriotse fase van de Nederlandse revolutie (1783-1787) samen te vatten. Uit vaderlandsliefde (patriottisme) streefden de patriotten naar het herstel van wat zij zagen als de oude glorie van de Republiek door een grotere vrijheid en meer inspraak van de burgers in het bestuur. Deze oude glorie droeg een mythisch karakter en niet zelden werd ver-

kleio

nummer 6/92
pagina's 22 en 23

wezen naar de met nog meer mythen omgeven Bataafse Oudheid.

De patriotten gebruikten het door hen geschapen beeld van het verleden om uitdrukking te geven aan hun idealen en verlangens. Hoewel het vaderland centraal stond, verbonden de patriotten hier nog geen eenheidsstreven aan en bleven zij uitgaan van de federatieve Republiek.

Pas na het echec van de patriotten door de Pruisische inval van september 1787 groeide, vooral onder de naar Frankrijk uitgeweken patriotse leiders, de overtuiging dat de federale structuur van de Republiek de realisering van een nieuwe, democratische constitutie in de weg stond. De invloed van de revolutionaire ontwikkelingen in Frankrijk is onmiskenbaar. Na de afschaffing van het koningschap (1792) ontstond daar een unitaire republiek. Een- en ondeelbaarheid werd er onlosmakelijk verbonden met vrijheid, gelijk-

heid en broederschap. Samen vormden zij de 'deugden' en idealen die noodzakelijk werden geacht voor het geluk en het algemeen welzijn van de mens. Zonder eenheid zouden particuliere belangen van gewesten, steden of personen kunnen blijven voortbestaan en de weg naar vrijheid en gelijkheid blokkeren. De ultieme consequentie van dit ideaal van eenheid was de wereldrepubliek van Cloots, waarin alle landen een eenheid zouden vormen. Mede dankzij diens nauwe relatie met de Nederlandse vluchtelingen werd zijn werk vrij snel in het Nederlands vertaald en gedrukt bij de vluchtelingen-uitgeverij Van Schelle & Co in Duinkerken.

Naast de bestrijding van het stadhouderschap werd vanaf 1791/92 ook de vernietiging van het als funest beschouwde federalisme een belangrijk strijdpunt van de Nederlandse revolutionairen. Zo zwoer het in oktober 1792 opgerichte Comité Révolutionnaire Batave

De vlag en de wimpel van de Bataafse Republiek

De nationale Vergadering in 1797, vergaderend in de voormalige balzaal van de stadhouder in het Binnenhof in Den Haag.

niet te rusten voordat het federalisme en de daaraan verbonden aristocratie te gronde zouden zijn gericht. Nederland zou één geheel moeten vormen, zodat ieder individu zou delen in "de natuurlijke vrijheid en gelijkheid".³

Vier jaar later, op 2 december 1796, decreteerde de Nationale Vergadering van de nieuwe Bataafse Republiek de een- en ondeelbaarheid van Nederland.

De opvoeding van de natie

De revolutionairen beschouwden het aanweken van saamhorigheidsgevoel als taak van de overheid. Deze taak tendeerde in twee richtingen: het scheppen van een nieuw zelfbeeld en het koesteren van een vijandbeeld, of met andere woorden de 'vernietiging' van oude identiteiten en de bestrijding van de 'ander' ter onderscheiding en definiëring van de eigen identiteit. Het opdragen van deze 'opvoedkundige' taak aan de staat hing nauw samen met het uit de Verlichting voortgekomen geloof in de maakbaarheid van de samenleving: niet langer werd de maatschappij-structuur gezien als een door God gegeven orde, maar als één die door mensen was gemaakt en dus veranderd kon worden.

De politiek van opvoeding in nationalisme bleef ook na de teloorgang van de Bataafse Republiek, gedurende de Franse tijd (1806-1813) en later in het negentiende-eeuwse koninkrijk der Nederlanden, onderdeel uitmaken van het overheidsbeleid.

Vreugdefeest bij de inwijding van de vrijheidsboom in Amsterdam (ets van Herman Numan).

Om de eenheid en de vaderlandsliefde te bevorderen werden in de Nationale Vergadering en in de publieke pers verschillende instrumenten aangereikt. Het meest karakteristieke was de nationale symboliek in de vorm van vlag en volkslied. De rood-wit-blauwe vlag was al vele jaren het herkenningsteken van de Republiek en toen zij op 1 maart 1796 werd aangenomen als de officiële vlag van de Bataafse Republiek, werd als enige wijziging een vrijheidsmaagd aan de vlag toegevoegd.

Een volkslied zou pas onder koning Willem I worden ingevoerd: *Wien Neêrlands Bloed* (Tollens 1817), een lied waar de 'vaderland-schliefe' van afdroop.

Naar Frans voorbeeld werd er een actieve politiek van nationale feesten ingevoerd.⁴ In Frankrijk had dit tot grote spektakels geleid die niet zelden door bekende kunstenaars, als de schilder David, geësceneerd waren. Ook in de Bataafse Republiek werden feesten als een geschikt middel gezien om de eenheid te bevorderen en om de andere deugden van de revolutie te verspreiden. Deze overheidstaak werd zelfs expliciet in de grondwet (de Staatsregeling van 1798) vastgelegd en de Agent van Nationale Opvoeding (minister van Onderwijs) kreeg opdracht hiervoor zorg te dragen.

Het aannemen van deze Staatsregeling vormde al direct aanleiding tot het organiseren

van nationale feesten. In Den Haag, Utrecht, Den Bosch, Amsterdam, Leeuwarden en Breda werden door plaatselijke en gewestelijke autoriteiten feesten georganiseerd waarin de een- en ondeelbaarheid en de vernietiging van het federalisme een centrale plaats stonden. Hoewel de Agent van Nationale Opvoeding zich terughoudend opstelde in het bevorderen van feesten, zouden ook in volgende jaren enige feesten met nationaal karakter georganiseerd worden.⁵

Na 1813 en met name na 1860 bleef het verschijnsel van nationale feesten ter aankweking van vaderlandsliefde en bevordering van de eenheid voortleven.⁶ Ze zouden in de negentiende eeuw echter minder strak van bovenaf geregisseerd worden. De feesten rond het koningshuis (verjaardagen en in het bijzonder de inhuldigingsfeesten) en ter herdenking van belangrijke gebeurtenissen uit het vaderlandse verleden (bijvoorbeeld de grote feesten in 1913 ter gelegenheid van 100 jaar 'onafhankelijkheid') vormden hiertoe goede aanleidingen.

Behalve deze 'volwasseneneducatie' in de vorm van feesten werd ook het onderwijs aan kinderen zeer geschikt geacht voor het bijbrengen van vaderlandsliefde.⁷ Reeds in 1781 verscheen Swildens' *Vaderlandsch A-B-Boek* waarin kinderen aan de hand van de letters van het alfabet onderwezen werden in het patriotisme. Zes jaar later meende een anonieme schrijver in het patriotse blad *De Politieke Krayer* dat de overheid er op moest toezien dat de jeugd zou worden onderricht in het vaderlands verleden. Het aankweken van de deugd van vaderlandsliefde door het geschiedenisonderwijs achtte hij van groot belang en noodzakelijk voor de verwezenlijking van de patriotse idealen. De *Vaderland-sche Historie* van Jan Wagenaar zou hiertoe tot uitgangspunt moeten worden genomen. Van een eenheidsideaal was hierbij nog geen sprake: in Wagenaars werk werd de geschiedenis van elk der zeven gewesten afzonderlijk besproken.

De vaderlandse geschiedenis zou ook ten tijde van de Bataafse Republiek niet expliciet gebruikt worden voor het kweken van een nationaal gevoel. Het beeld dat van het vaderlands verleden werd gevormd en het aanwijzen van vijanden en helden daarin, had echter wel grote invloed op de ontwikkeling van een saamhorigheidsgevoel. De stadhouder en de Engelsen werden bestempeld als vijanden en hun tegenstanders en slachtoffers, zoals Johan van Oldenbarneveldt, Hugo de Groot en de gebroeders De Witt, werden afgeschilderd als helden en martelaren.

Gedurende de Bataafse Tijd bleef een allego-

rische beeldcultuur waarin niet zozeer het verleden, maar meer de vaderlandse deugden centraal stonden overheersen.

In de negentiende eeuw veranderde dit en ging de aandacht voor het vaderlands verleden een belangrijke rol vervullen in de vorming van een natiebesef. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk traden politici zelden op als vaderlands geschiedschrijver. Alleen Groen van Prinsterers *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* (Leiden 1846) is hierop een uitzondering. De periode 1840-1939 kan desondanks getypeerd worden als het hoogtij van de vaderlandse geschiedbeoefening. De momenten van 'vaderlandse' eenheid (de Opstand tegen Spanje) en voor-spoed (de Gouden Eeuw) waren hierbij bijzonder in trek.

Deze aandacht reikte overigens verder dan het geven van vaderlands geschiedenisonderwijs aan kinderen: feesten, monumenten,

penningen, schilderijen, postzegels herdachten het nationale verleden en zijn helden.

Nederland: één en ondeelbaar

Naast deze bevordering van vaderlandsliefde door symboliek, feesten en aandacht voor het gemeenschappelijk verleden werd de eenheid ook op een praktische wijze versterkt. De unitariërs die in januari 1798 de macht naar zich toe trokken, meenden dat de federale structuur van de Republiek in strijd was met het aangenomen decreet van de een- en ondeelbaarheid van de republiek. Er diende daarom een uniform belasting-, munt- en rechtsstelsel te worden ingevoerd. Hoewel dit beleid op zich een breed draagvlak vond in de Nationale Vergadering, onderscheidden de unitariërs zich van hun collega-representanten in het radicalisme en het rigorisme

waarin zij deze maatregelen wilden invoeren. Een instrument, zowel praktisch als symbolisch van aard, om het eenheidsbesef te vergroten was volgens de unitariërs een provinciale herindelingspolitiek.

In de historiografie heeft dit aspect tot nu toe weinig aandacht gekregen: voor mij een reden om er wat langer bij stil te staan.

Door de oude provincie-grenzen te wijzigen zou, volgens de grondwetgevers van 1798, het 'Provinciaal Egoïsme' van de 'zwakgelovigen' uitgebannen kunnen worden. De negen volkeren van de Republiek - Brabant en Drenthe waren inmiddels als gelijke soevereine staten erkend - zouden moeten smelten tot één volk.

Hoewel de meerderheid van de bestuurders tijdens de lange debatten in de jaren 1796-1798 over de nieuwe grondwet overtuigd bleek van de noodzaak om de oude gewestelijke indeling te wijzigen, liepen de opvattingen over de wijze waarop sterk uiteen. De radicale revolutionair Pieter Vreede stelde met zijn factiegenoten dat iedere verdeling van de Republiek in strijd was met de een- en ondeelbaarheid. De bevoegdheden van de gewestelijke bestuurslaag dienden volgens hen verdeeld te worden tussen de centrale en de lokale overheid (municipaliteiten).

In dit radicaal eenheidsdenken is de invloed van Anacharsis Cloots op de Nederlandse unitariërs te bespeuren. Diens eenheidsverheerlijkende werken en ideeën vonden met name in het milieu van Bataafse vluchtelingen grote aftrek.

Terwijl de voorstellen voor een nieuwe gewestelijke indeling varieerden van vijf tot veertig gewesten, bleek er uiteindelijk een meerderheid te vinden voor het aantal van acht departementen. Naar Frans voorbeeld werden deze zoveel mogelijk 'rationeel' ingericht: een ongeveer gelijke verdeling van inwoneraantal, waarbij de ruim tweehonderduizend inwoners tellende stad Amsterdam als uitgangspunt werd genomen, en zo mogelijk een gelijke verdeling in welvaart en uitgestrektheid. De oude gewesten werden sterk 'gemengd' en de grenzen natuurlijk bepaald. Om alle herinnering aan de oude provincies te vernietigen werden de benamingen van de nieuwe departementen, evenals in Frankrijk, aan de geografie ontleend: Amstel, Eems, Schelde en Maas, Delf, Rijn, Oude IJssel, Tessel en Dommel.

De federalist Vringa vond het napen van de Fransen in strijd met het karakter van de Nederlandse natie. Deze was immers "*phlegmaticq, bemind over het geheel de kalmte, de goede orde en onderwerpe zich licht aan de wetten.*" Bovendien waren bij ons de begin-selen van de godsdienst en de moraliteit

Erasmus (Desiderius)

Leijdens Ontzet.

Gravenhage.

vruchtbaarder en levendiger dan elders en daar wij niet zo'n woelzieke natie als bijvoorbeeld Frankrijk waren, was een gecentraliseerde staatsstructuur hier overbodig.

Vitringa bleef een minderheidsstandpunt verkondigen. Het door deze minderheid bepleite voorbeeld van de Verenigde Staten van Amerika, dat als federaal land toch een eenheid vormde, werd afgedaan met de opmerking dat deze eendracht na de dood van Washington wel eens zou kunnen verdwijnen en het land opgesplitst zou kunnen raken.

Het provinciaal herindelingsbeleid bleek weinig succesvol en vergrootte de chaos alleen maar. In het kader van de nationale verzoeningspolitiek die na de staatsgreep van 1801 werd gevoerd, werden de oude gewestelijke indeling en namen hersteld en bleef met enige kleine wijzigingen - te weten de splitsing van Holland en het herstel van Drenthe als afzonderlijk departement - tot 1810 gehandhaafd. Na de inlijving van het koninkrijk Holland bij het keizerrijk werd wederom een soort gewestelijke indelingspolitiek toegepast. Ditmaal om de 'Anschluss' te vergemakkelijken. Alle departementen kregen een Franse bestuursstructuur en, op Friesland na, geografische namen. Het grootste deel van de historisch bepaalde grenzen werd echter intact gelaten. Na 1813 werd het herindelingsbeleid niet meer bruikbaar geacht voor een bevordering van het eenheidsbesef.

De nationale identiteit

De ontwikkeling van de Nederlandse identiteit ging aan het eind van de achttiende eeuw, mede naar voorbeeld van Frankrijk, een nieuwe fase in. De staat ging een actieve en bewuste rol vervullen in de bevordering van het nationaal gevoel. Het preken van de deugd van vaderlandsliefde zou vanaf de jaren tachtig via het geloof in het heil van de eenheid uitmonden in een politiek van nationalisme in de negentiende eeuw. De overheid vervulde hiermee een actieve rol in het culturele toeïgeningsproces en de ontwikkeling van een identiteitsbesef. Maar een politiek van bovenaf waarbij nationale symboliek, feesten en vaderlands verleden ter bevordering van een nationaal saamhorigheidsgevoel gepropageerd werden, zou geen effect hebben gehad indien zij niet als zinnig ervaren werd en aansloot bij een wij-gevoel.

Het fiasco van de gewestelijke herindelingspolitiek toont op schrijnende wijze het resultaat van een conflict tussen gewenste en beleefde werkelijkheid.

De verwezenlijking van het rationalistische eenheidsideaal van de wereldburger Ana-

charsis Cloots was in de nationalistische negentiende eeuw nog ver weg. Zelf zag hij in, dat regionalisme en nationalisme hinderpalen voor de vestiging van zijn wereldrepubliek zouden zijn. Niet een federatie van volkeren, een alliantie van naties, maar een federatie van een miljard individuen zou de wereldvrede kunnen bewerkstelligen. De aarde zou pas een Hof van Eden zijn als men zou zeggen "*les ci-devant Français, les ci-devant Anglais, les ci-devant Africains, les ci-devant Américains.*"

Federatieve verbanden waren voor de Orateur du Genre Humain, zoals de bijnaam van Cloots luidde, per definitie strijdig met de eenheid en dus met het geluk van alle mensen. Zijn utopie van een één-en-ondeelbare wereld sloot echter niet aan bij de geleefde werkelijkheid en vond dan ook geen weerklank.

Noten

1. Over Jean Baptiste (Anacharsis) Cloots is in Nederland slechts één artikel verschenen. Zie over hem de tentoonstellingscatalogus *Anacharsis Cloots. Der Redner des Menschengeschlechts* (Kleef, Haus Koekkoek 1988). Citaten komen uit M. Duval (ed.), *Anacharsis Cloots. Ecrits révolutionnaires 1790-1794* (Parijs 1979).
2. Over de Nederlandse Revolutie is veel geschreven. Ik verwijs hier slechts naar een werk, dat ondanks zijn gebreken, de enige recente synthese biedt: S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989).
3. H.T. Colenbrander (ed.), *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840 I Nederland en de revolutie 1789-1795* (Den Haag 1905) 40-41.
4. Over de revolutionaire feesten zijn recentelijk diverse publicaties van Frans Grijzenhout verschenen, zie met name F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989). Voor het Franse voorbeeld: M. Ozouf, *Het feest van de revolutie. De Franse Revolutie, de vernieuwing van het openbare leven en het ontstaan van de moderne maatschappelijke waarden 1789-1799* (Amsterdam 1989).
5. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 168-186.
6. J. van Miert, 'Een strubbelend samengaan. Verzuiling, natievorming en lokale geschiedenis', *Kleio* 32 (1991) 10-17.
7. P.J. Buijsters, 'De Patriot als schoolmeester: Patriotse ideologie in achttiende-eeuwse kinderboeken', in: Th. van der Zee, J. Rosendaal en P. Thissen, *1787: De Nederlandse Revolutie?* (Amsterdam 1988) 112-121.

Het CSE van 1992

Zoals gebruikelijk heeft de Kleio-redactie enkele docenten gevraagd te reageren op het afgelopen landelijk schriftelijk eindexamen. Vooral het onderdeel over 'Europa' leidde tot gevoelens van ongenoegen zowel bij de leerlingen als bij hun docenten. Hieronder leest u in kort bestek wat collega's van het examen vonden.

Door de voorzitter van de OAC is in een brief aan de CEVO nauwkeurig aangegeven waar de meeste problemen zaten. Volgend jaar beter???

Voorburg, 26 mei 1992

Aan de Voorzitter van de vaksectie Geschiedenis en Staatsinrichting van de CEVO,

Namens de leden van de Onderwijs Advies Commissie van de VGN teken ik protest aan tegen de wijze waarop in de examens is omgegaan met:

- de stofomschrijving van zowel Interbellum als Europese integratie,
- de correctiemodellen sluiten in veel gevallen niet aan op de vraagstelling (VWO vraag 1, 3, 5, 6, 13, 14, 18, 19, 24, 33, 34 en HAVO vraag 2, 4, 7, 13, 15, 29, 30, 36),
- in bepaalde gevallen blijkt het correctiemodel VWO een andere interpretatie (een tegenovergestelde zelfs) te geven vergeleken met dat van de HAVO over hetzelfde aspect, b.v. VWO vraag 30 versus HAVO vraag 33,
- daarnaast zijn verschillende vragen HAVO/VWO wederom identiek waarop al eerdere malen kritiek is geuit, HAVO/VWO vraag 27/24, 35/32, 34/31,
- de omvang van het examen VWO/HAVO was zodanig dat de leerlingen gedwongen werden tot haastwerk en daardoor onzorgvuldig formuleerden,
- wij zijn van mening dat het gebruikte bronnenmateriaal in een paar gevallen zorgvuldiger gekozen of meer afgestemd op de leeftijd van de leerlingen had moeten zijn, zie bron VWO 1, 2, 6 en bron HAVO 1, 11,
- in de vraagstelling dan wel antwoordmodel van zowel HAVO als VWO zijn aperte fouten in het onderdeel Europese Integratie, zie vraag VWO 24, 29, 30, 34 en HAVO 25, 30. Waarbij opgemerkt dient te worden dat bepaalde vragen dan wel antwoorden zelfs buiten de stofomschrijving vielen of over Europese nevengebeurtenissen gingen wat alleen maar tot grote verwarring heeft geleid. Zie vraag VWO 22, 24, - 30.35 en HAVO 29, 37, 38, 39.

Dit examen is zijn doel als toets voorbijgeschoten, waarbij ook verdeling der vragen over de onderwerpen niet gelijk was. Tevens lijkt het erop dat een voorproefje in dit examen is verwerkt van een toekomstige wijze van bronnenbehandeling welke aan de huidige leerling en docent niet optimaal bekend is. De OAC hoopt dat de leerlingen niet de dupe zullen worden van een van de slechtste examens sedert jaren. Een voortzetting van deze wijze van examineren is niet in het belang van ons vak.

De Voorzitter van de Onderwijs Advies Commissie van de VGN,
drs. D.J. A. Roodhuyzen - van Breda Vriesman

HAVO

Al jaren geef ik les aan onder andere Havo 5 op een openbare scholengemeenschap voor Mavo, Havo en Vwo in Utrecht. Het is mijn ervaring dat de belangstelling voor geschiedenis bij 4 en 5 Havo-leerlingen zich vooral toespitst op zaken als de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, Hitler-Duitsland, de crisis en de Verenigde Staten en de Koude Oorlog. De belangstelling voor onderwerpen als de geschiedenis van Nederland en van de Sovjet Unie en het communisme is al vaak beduidend minder, laat staan de belangstelling voor onderwerpen als China (rare lui die Chinezen) of vrouwenemancipatie (dat gezeur van die vrouwen).

Dat hier voor ons een schone taak ligt behoeft, denk ik, geen betoog en de ervaring leert ook nu weer dat bij genoeg volharding de belangstelling voor in de ogen van leerlingen vervelende onderwerpen zeker gewekt kan worden.

Bij de onderwerpen van het CSE van dit jaar ging het al niet anders. Bij 'Nederland in het interbellum' viel het mee, mede door mijn eigen interesse en enthousiasme voor dit onderwerp en omdat het een historisch afgeronde periode betreft met een duidelijke kop en staart. Het kunnen afzetten in tijd van deze periode tegenover de huidige situatie in Nederland biedt duidelijk veel didactische voordelen.

Hoe anders verging het mij met het tweede onderwerp, de 'Europese integratie'.

Enkele reacties van leerlingen: saai, moeten we al die namen en begrippen kennen?, het Europa van de zes en het Europa van de zeven? waarom niet gewoon van de dertien?, Engeland wel in de NAVO en niet in de EDG?, wil Frankrijk alleen maar dingen zonder Engeland?, is de Raad van Europa dan

niet hetzelfde als de Europese Raad?, wat is het verschil tussen EMU, EMS, EPS etcetera? En dan heb ik het nog niet eens over de bestuurlijke instellingen en de ingewikkelde besluitvormingsprocessen van Europa, die voor de gemiddelde 5 Havo-leerling van een veel te abstract niveau zijn.

De behandeling van dit onderwerp verliep minstens zo moeizaam als de tot standkoming van de Europese eenheid op zich.

Met meer dan gebruikelijke spanning wachtte ik daarom dit jaar op het CSE om vervolgens te merken dat mijn vrees voor een deel bewaarheid werd. Naast een paar redelijke vragen toch veel redenen voor teleurstelling. Wat te denken van vraag 25 en 26, die ronduit slechte vraag 35 over verwachtingen die wel of niet uitkomen, vraag 36 over de Europese instellingen en natuurlijk de zolangzamerhand niet meer weg te denken opstelvraag. Bovendien bleken op de VGN-bespreking vraag 37 en 38 onderling inwisselbaar.

Mijn leerlingen hadden er de grootste moeite mee en de resultaten waren navenant slecht. Volgend jaar gaan we weer Europa in met zijn allen. De ervaring van dit jaar met het onderwerp meewegend en de gemaakte fouten mijnerzijds vermijgend is de conclusie onontkoombaar: de behandeling van de Europese integratie zal komend jaar nog saaier zijn voor de leerlingen van 5 Havo.

Marco Dammers
Thorbecke SG, Utrecht

In 1960 werd de OEES omgevormd tot de OESO, die een andere doelstelling en samenstelling kreeg.

25 * Waarom vond in die tijd een omvorming plaats?

26 * Noem een verschil tussen de OEES en de OESO wat betreft de samenstelling.

werk-
materiaal 19

- 1 Eén van de weinige vorderingen op de weg naar politieke integratie was het in 1976
- 2 genomen besluit om in de toekomst de leden van het Europees parlement rechtstreeks te
- 3 laten kiezen: voor de eerste keer in de geschiedenis zouden de burgers van de
- 4 verschillende nationale staten hun vertegenwoordigers aanwijzen voor een
- 5 gemeenschappelijk parlement. Er was dan ook een hoopvolle verwachting, dat de eerste
- 6 verkiezingen in 1979 (...) zouden leiden tot:
- 7 . democratisering van de besluitvormingsstructuren van de (Europese) Gemeenschap,
- 8 . bevordering van het Europese bewustzijn van de burgers,
- 9 . tenslotte een versterking van de Europese instellingen en van de politieke eenwording.

ontleend aan: H. Uterwedde, *Die Europäische Gemeinschaft (EG) Fortschritt oder Krise?*: Berlin 1983⁴, pag. 90

In werkmateriaal 19 (regels 7-9) staan drie verwachtingen, die men hoopte te verwezenlijken als resultaat van de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement.

35 * Geef ten aanzien van één van die verwachtingen aan in hoeverre die hoop in de jaren na 1979 wel en niet is uitgekomen.

De regeringen van de lidstaten hebben veel invloed op de samenstelling van instellingen van de Europese Gemeenschap.

36 * Geef ten aanzien van twee van de instellingen die voor Europese wet- en regelgeving zorgen aan hoe de regeringen invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling ervan.

werk-
materiaal 20

In 1961 werd in het toenmalige Oost-Berlijn begonnen met de bouw van de Berlijnse Muur. In 1989 werd onderstaande tekening gemaakt.

OHMAN 1989/1990

prent van Ohman uit 1989 ontleend aan Reflector van maart 1990

Een bepaalde ontwikkeling was aanleiding tot het maken van de tekening van werkmateriaal 20.

37 * Welke politieke ontwikkeling was dat?

De tekening van werkmateriaal 20 sloot aan bij een in Europa levende gedachte.

38 * Welke gedachte heeft de tekenaar hier weergegeven?

De opstelvraag

Hieronder staan zeven namen en begrippen:

- . EGKS
- . Europese Defensie-gemeenschap
- . gemeenschappelijke markt
- . Hoge Autoriteit
- . Raad van Europa
- . sectoriële aanpak
- . Verenigde Staten van Europa

28 * Ga in een goed overwogen opstel van tussen de 150 en 250 woorden in op de vraag:

'In hoeverre kan bij de oprichting van Europese instellingen in de periode 1945-1958 wel of niet gesproken worden over een succes voor de Europese integratie'.

Gebruik in je opstel de zeven genoemde namen en begrippen in een voor het verhaal logische volgorde en onderstreep ze.

VWO

(of: wie wordt er nu het meest beproefd: de leerling of de leraar?)

Het begon al bij de voorbereiding.

Normaal besteed ik twee lessen aan de Europese eenwording. Extra studie was gewenst. In stad en land bezocht ik diverse cursussen en conferenties. Tot de "propaganda"bijeenkomst van het bureau voorlichting van het Europees Parlement in de Haagse Ridderzaal toe. Ik ging zelfs mee met een docentenreis van OMO naar Straatsburg, en liet me daar twee dagen op sleeptouw nemen door EG functionarissen.

Het interbellum leek een afgezaagd onderwerp. Maar we werden gewaarschuwd! Het accent zou op de maatschappelijke ontwikkelingen komen te liggen. Dus nog maar een dag lezingen, een nascholingscursus, etc..

Maar ik klaag niet; het is interessant en ik hou van mijn vak. Verder zit ik op een goede school. Als ik bereid ben mijn vrije tijd hiervoor beschikbaar te stellen, vergoedt de rector de gemaakte onkosten.

Vervolgens las ik alle eindexamenboekjes door om de voor mijn leerlingen meest geschikte uit te kiezen. U kent dat wel: niet te lang en niet te moeilijk, maar toch volledig. Ik begon met de behandeling van de stof in januari. De leerlingen vonden de verzuiling wel leuk; "te gek eigenlijk". Maar Europa inspireerde niet echt. Met een vragenboekje bij de NOT serie, en toetsvragen op de computer moest ik ze in beweging houden. Begrippen als 'stagnatie' en 'gebrek aan élan' kregen voor mij een dubbele bodem.

En dan het examen zelf. Tenslotte vroeg de redactie mij daarover te schrijven.

Altijd weer nieuwsgierigheid, vermengd met zorg. Zullen de vragen duidelijk genoeg gesteld zijn, zal het niet teveel zijn, heb ik mijn leerlingen goed voorbereid? Een apart vragenboekje!: de leerlingen zullen nu hopelijk geen vraag meer missen. Puntenwaardering in de kantlijn? Prima.

Wat het interbellum komen de waarschuwingen uit. Kandidaten zonder kennis van NSB en Colijn konden eigenlijk de maximale score behalen. Doet dit het interbellum wel recht? Bij vraag 7 (foto's van situaties 'typisch' voor de zuilen) hebben de leerlingen uit het katho-

lieke zuiden pech. In de eerste afbeelding herkennen zij het orgel niet als typisch (als ze het al hebben zien staan), en geven dus als antwoord 'katholieke zuil' vanwege moeder en haar kroostrijke gezin.

Natuurlijk lezen de leerlingen weer te snel. Bij vraag 14 voegen ze oplossingen niet samen, maar behandelen ze die juist apart. Lay-out en omvang van het werk zijn hier volgens mij mede schuldig aan.

De confessionele coalities in de eerste helft van de jaren twintig kenden enkele malen hevige interne tegenstellingen.

14 * Noem twee gebeurtenissen die de partijen binnen de confessionele coalitie in de jaren twintig scherp tegenover elkaar deden staan.

Het onderdeel Europa werd door mij met de meeste spanning tegemoet gezien. In de les was het voor sommige leerlingen een onontwarbare kluwen van jaartallen, namen, commissies, plannen, afspraken, instellingen, etc. De vragen vallen echter mee. Net als bij het interbellum vind ik er weinig diepgang in. Ze zijn meestal nogal oppervlakkig: 'feitjes'. Inzicht in de historische samenhang wordt nauwelijks gevraagd.

Tenslotte nog het opstel: de eigentijds(t)e vraag van dit zo actuele onderwerp: de Duitse eenwording en de Europese integratie. De stofomschrijving ging toch maar tot 1990? Goed, ik geef toe dat je van leerlingen met geschiedenis in het eindexamenpakket mag verwachten dat ze het nieuws bijhouden. Ik houd ze al in 5 VWO voor dat wat er op dit moment in de wereld gebeurt in 6 VWO gevraagd kan worden. Een enkeling trekt zich dat dan aan. Het was verheugend om bij een kandidaat te lezen "*.. in de krant stond vorige week dat Thatcher een Groot Duitsland ... (etc.)*". Maar hoe vaak komt dat voor?

Enfin, de scores vallen dan nog niet echt tegen. De leerlingen op school informeren al; rekenen er eigenlijk op dat ze net die 5.6 halen die nodig is voor een voldoende. En ik zeg niets; het werk moet nog naar een tweede corrector.

Volgend jaar doen we Europa nog eens over. Dat scheelt een hoop voorbereidingstijd. Over het tweede onderwerp is al eerder geëxamineerd: NL na 1945. Maar nu komt het accent op de industriële samenleving te liggen. Wat zou men daarmee bedoelen? Op de correctievergadering liggen inschrijfformulieren van het onvermoeibare duo Serie/Blok voor een conferentie hierover. Lezingen van Jan Blokker en Roel van Duyn? Inschrijven maar weer....

J.C. Kalker
Mollerlyceum, Bergen op Zoom

LBO-MAVO-D

Vraag 42 (de laatste, gelukkig): "Noem een doelstelling op het gebied van onderwijs van de Europese Gemeenschap sinds 1985." Heeft de Europese Gemeenschap die dan? Nooit iets van gehoord of gemerkt. Gokken dus: "Dat alle leerlingen in de Europese Gemeenschap en daarbuiten goed hun best doen op school en volwaardige burgers ... ontplooiing." Hou maar op.

Hoe komt het toch dat ik, gepromoveerd historicus, onvoorbereid met gemak een tien haalde voor Mavo-D Duits, Nederlands, Engels, biologie (heb ik ook nog een tijdje gegeven) en Frans (negen punt drie eigenlijk), maar bij geschiedenis niet hoger kwam dan zes punt drie?

Was het de weerzin die mijn historische knobbel ineen deed krimpen? De andere examens waren spelletjes hersengymnastiek voor mij: kijken wat je er op je oude dag nog van terecht brengt.

'Nederland in het interbellum 1917 - 1940; de verhouding staat en maatschappij'; 'De Europese integratie 1945 - 1990, eenheid in verscheidenheid'. Onderwerpen die geknipt zijn voor mavoleerlingen. Niet alleen hebben deze kinderen een natuurlijke honger naar kennis omtrent de onderwijsdoelstellingen van de EG, maar ook zullen ze van die kennis hun leven lang de vruchten kunnen plukken. Geen wonder dat mavoleerlingen staan te dringen om geschiedenis in het pakket te nemen.

Zelf heb ik van mijn kennis van de Duitse, Nederlandse, Engelse en Franse taal dagelijks veel plezier en te weten hoe alles groeit en bloeit, boeit mij juist in deze prachtige meimaand ongemeen. Maar die onderwijsdoelstelling van de EG sinds 1985? Als ik in Brussel iets te vertellen had, zou ik wel een onderwijsdoelstelling weten: kinderen interesseren voor de geschiedenis van de wereld waarin ze leven.

En dan niet beginnen met ontwikkelingen van de Europese Economische Gemeenschap in de periode 1954 - 1969 (vraag 28). Laat dat toch aan die paar NRC-lezers in spe over, als ze dat interesseert.

En ook niet met de deur in huis vallen met de vertraging in het proces van de Europese eenwording in het midden van de jaren zeventig (vraag 33). Die vertraagt toch voortdurend? Het hemd is toch altijd nader dan de rok.

Mavoleerlingen bereik je alleen via verhalen, niet met abstracte praat die ze alleen voor een examencijfer in hun hoofd willen stampen. Als je zelf niet kunt vertellen, laat dan mensen die dat wel kunnen, vertellen over de dingen die hun leven hebben bepaald. Daarvoor hebben we toch de TV op school? Laat een Marokkaan of Surinamer vertellen waarom hij met zijn gezin naar Nederland is gekomen. Laat een NSB-kind over zijn ouders vertellen. Leer ze luisteren naar hoe andere mensen in andere tijden leefden en laat de abstracties over aan wie er voor door wil leren. Ze zullen zich de verhalen herinneren als de tijd komt van het begrijpen, als die komt.

Vraag 41 * Welke Europese instantie kan bindende uitspraken doen over de juiste toepassing van de regels van de Europese gemeenschap?

Toch mooi dat die kinderen dat weten!

Coen Hilbrink

Boek van de maand

Dik Verkuil bespreekt:

J.J. Woltjer, *Recent Verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1992) 568 blz., prijs f59,50.

Een van de paradoxen van de jaren zestig is dat zij de afstand tussen wetenschap en onderwijs vergroot hebben. De vernieuwers wilden de wetenschap meer in dienst stellen van de samenleving, maar sinds hun succesvolle machtsgreep op de universiteiten, verschijnt er uit die hoek nog maar zelden iets dat buiten de kring van directe vakgenoten belangstelling wekt.

Het kan dus geen toeval zijn dat het eerste breed toegankelijke overzichtswerk over Nederland in de twintigste eeuw geschreven is door een emiritus-hoogleraar, die zijn wetenschappelijke loopbaan ver voor de jaren zestig begon. J.J. Woltjer heeft met *Recent Verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* het geschiedenisonderwijs een grote dienst bewezen. Hij is erin geslaagd de talrijke detailstudies over deze periode samen te vatten in een boek dat weliswaar veel informatie bevat, maar toch "aus einem Guss" geschreven is.

Het boek is, zo schrijft Woltjer in zijn inleiding, 'in de eerste plaats bedoeld om te lezen, niet als naslagwerk om allerlei feitjes en feiten in op te zoeken'.

Woltjer is grotendeels in zijn opzet geslaagd, maar heeft zijn werkwijze niet tot het eind toe consequent volgehouden. Naarmate hij vordert in de tijd, levert hij meer overtollige feitjes. De eerste twee hoofdstukken, over Nederland voor 1918 (48 pagina's) en Nederland tussen 1918 en 1940 (70 pagina's) zijn het meest compact; ze zijn geschreven vanuit enkele grondgedachten, met een beperkt aantal details die het betoog ondersteunen. We lezen nauwelijks een woord over de buitenlandse politiek en aan de NSB wordt slechts een alinea gewijd, maar die passen dan ook niet in het verhaal. Het boek behandelt namelijk niet, zoals de titel en de inleiding ten onrechte doen vermoeden, de ge-

schiedenis van Nederland in de twintigste eeuw, maar beschrijft hoe de politiek, en dan vooral de sociaal-economische politiek, in die periode aan ons land vorm heeft gegeven. Vanuit dit perspectief horen de buitenlandse politiek en het nationaal-socialisme slechts bij de franje.

Kruisraketten

Bij de behandeling van de naoorlogse periode worden Woltjers selectiecriteria echter al eens minder streng. Het hoofdstuk over de jaren 1946-1963 (84 pagina's) bevat al een oppervlakkig paragraafje over de buitenlandse politiek, maar storend wordt het pas in de hoofdstukken over de jaren 1963-1973 (102 pagina's) en 1973-1989 (95 pagina's). Daar wil Woltjer herhaaldelijk te veel kwijt, en vooral in het slothoofdstuk gaat dit ten koste van zijn analyse. In de laatste 100 pagina's propt hij zo ongeveer alles wat de emoties in de jaren zeventig en tachtig heeft beroerd, zoals de dam in de Oosterschelde, de ontwikkelingshulp aan Cuba en de sloop van de Nieuwmarktbuurt, en zo gaat zijn boek als nog op een naslagwerk lijken.

Bij het lezen raakte ik vooral geïrriteerd door de oppervlakkigheid waarmee de talrijke kwesties even aangestipt worden. Bij de kwestie van de kruisraketten schrijft Woltjer bijvoorbeeld dat de voorstanders deze wapens nodig vonden als tegenwicht tegen nieuwe Russische wapens. Een andere factor, die minstens zo belangrijk was, vermeldt hij echter niet: de Europese NAVO-landen wilden dat de VS hun 'commitment' met de Europese veiligheid, waaraan president Carter ernstige twijfel had doen rijzen, zouden bevestigen. Over het standpunt van de PvdA weet Woltjer niet meer te melden dan dat

deze partij tegen de nieuwe wapens was. De PvdA wees de kruisraketten echter pas na de breuk in het kabinet-Van Agt II ondubbelzinnig af.

Woningbouw

Gelukkig bevat het boek ook geslaagde uitwijdingen. Het aardigst vond ik Woltjers beschrijving van het huisvestingsbeleid.

Woltjer laat zien hoe door de bezuinigingen in de jaren dertig de sociale woningbouw op een zeer laag niveau kwam, terwijl in de vrije sector dankzij de lage lonen en de grote concurrentie mooie en degelijke huizen werden gebouwd. In de jaren vijftig lag het accent zwaar op de sociale sector. Omvang en kwaliteit van de woningen bleven beperkt, doordat de overheid de lonen en haar eigen uitgaven streng in de hand hield. De huren werden met behulp van subsidies laag gehouden, zowel uit sociale overwegingen, als vanuit de wens de lonen, en daarmee de inflatie, te beteugelen.

Dit leidde echter vanaf 1955 tot spanningen op de arbeidsmarkt en in de politiek. De geleide loonpolitiek en het sobere beleid functioneerden goed zolang de verwachtingen en verlangens in de samenleving beperkt bleven. Onder invloed van de blijvende economische groei namen de wensen echter toe, waarbij ook van de overheid steeds meer verwacht werd. Dit stond haaks op het streven van de

IN HOLLAND STAAT UN HUIS

EN IN DAT HUIS
WOONT NIEMAND
HET STAAT OP DE DAM

IN HET HART VAN AMSTERDAM
HET PALEIS OP DE DAM IS
HET IMAGE VAN DE WONINGNOOD

IN AMSTERDAM STAAN DUIZENDEN HUIZEN LEEG LANGS
DE GRACHTENGORDEL EN IN DE JORDAAN, HET
AMSTERDAMSE BOLWERK VAN DE VRYHEID

UN HUIS IS UN GNOT-
TEMPEL U HEEFT
RECHT OP UN EIGEN
HUIS EN UN RECHT-
VAARDIGE VERDELING
VAN HET KOLLEKTIEF
WONINGBEZIT GEEN
HUIS IN HET MAGIES
CENTRUM MAG WOR-
DEN AFGEBROKEN
ZOLANG ER NOG
MENSEN IN WONEN
NIEUW AMSTERDAM

PROVO'S WERKGROEP
WITTE HUIZENPLAN LAN-
SEERT UN LIEVEREVD
LUSIONAIRE OPLOS-
SING VAN HET WO-
NINGPROBLEEM. HET
WITTE HUIS IN HET
WITTE HUIS KAN IE-
DEREEN BINNEN-
GAAN EN ZYN WOON-
RUIMTE UITZOEKEN
NIEUW BABYLON

HET WITTE HUIZEN PLAN

- DE WERKGROEP WITTE HUIZENPLAN NAM DE VOLGENDE INITIATIEVEN:
- ① HET UITROEPEN VAN HET PALEIS OP DE DAM TOT STADHUIS VAN AMSTERDAM DE KOLLEKTIEVE KLOOSTERPEL VAN HET MAGIES CENTRUM
 - ② DE WEKELYKSE UITGAVE VAN UN LYST MET ADRESSEN VAN LEEG-STAANDE HUIZEN DIE SZATERDAGS OM 10 UUR OP DE DAM VERSPREID WORDT
 - ③ HET WITSCHILDEREN VAN DE DEUR EN DEURPOST VAN LEEGSTAANDE WONINGEN TEN TEKEN DAT IEDEREEN ERIN WONEN KAN
 - ④ DE OPRICHTING VAN UN ARBEIDSBUREAU OM DE JONGEREN IN DE KOMERMAANDEN TE MOBILISEREN TEGEN DE WONINGNOOD
 - ⑤ HET WITTE HUIZENPLAN ZAL DEEL UITMAKEN VAN HET PLAN NIEUW AMSTERDAM

REDT UN PANDJE BEZET UN PANDJE - GNOTWIL HET

regering de subsidies geleidelijk te verminderen. De spanningen uitte zich bij de kabinetscrisis van 1960, toen de ARP - tot dan toe een bolwerk van soberheid en degelijkheid - de bouw eiste van 5.000 extra woningwetwoningen (zie ook het gesprek met Zijlstra in deze Kleio). Korte tijd later bleek dat de sociale woningbouw stagneerde doordat steeds meer bouwvakkers verdwenen in het zwarte circuit of in Duitsland gingen werken, waar de lonen veel hoger waren.

Het kabinet-De Quay handhaafde tegen de toenemende druk in een strak financieel regime, maar zijn opvolgers lieten de teugels vieren. Vanaf 1963 liet de regering de lonen los en nam afscheid van de strakke begrotingsnormen van de voorgaande kabinetten. Hiervan profiteerde ook de bouw, en vanaf 1963 werd de woningbouw fors opgevoerd.

Dat was volgens de toenmalige opvattingen ook wel nodig. De bevolkingsgroei viel veel hoger uit dan verwacht, de gemiddelde gezinsomvang nam af, het aantal alleenstaanden nam toe - en steeds minder wensten die alleenstaanden als 'commensaal' bij een hospita in te wonen - en de huwelijksleeftijd daalde. Tegelijk werden aan de woningen steeds hogere eisen gesteld.

Het nieuwe expansieve beleid was aanvankelijk buitengewoon succesvol (wat de verwachtingen weer deed toenemen), maar droeg tegelijk bij aan de inflatie. Tussen 1967 en 1972 namen de bouwkosten van woningwetwoningen met 65 procent toe, en steeg - door de rentestijging - de kostprijs huur zelfs met 172 procent. Het kabinet-De Jong, dat zoals elk voorgaand kabinet, van plan was geweest de bouw- en huursubsidies flink te verlagen, maar ook iedereen een betaalbare woning wilde geven, zag zich hierdoor gedwongen de subsidies fors op te voeren.

Hoewel de economie in 1973 in een ernstige crisis raakte, ging het kabinet-Den Uyl op dezelfde voet verder. Dit kabinet voerde de verzorgingsideologie in de woningbouw tot zijn uiterste consequentie door. Volgens staatssecretaris Marcel van Dam had ieder individu van 18 jaar en ouder recht op zelfstandige woonruimte tegen een betaalbare prijs. Maar op den duur bleek deze overigens breed gedragen ideologie voor de economie steeds minder betaalbaar.

De klap kwam in het begin van de jaren tachtig. In 1979 stortte de bouwmarkt in, en in de daaropvolgende jaren werd de bouw geteisterd door extreem hoge werkloosheid. Maar na de crash volgde geleidelijk het herstel. De inflatie liep terug naar nul en de bouwkosten bleven stabiel, zodat door langzame huurverhogingen de subsidies geleidelijk verlaagd

AMSTERDAM PLEEGT ZELFMOORD

die vuile, stinkende, gevaarlijke, ruimte vretende auto's moeten uit de binnenstad verdwijnen

kleio

nummer 6/92
pagina's 32 en 33

konden worden. De overheid kon halverwege de jaren tachtig haar energie daardoor eindelijk gaan richten op de hardnekkige problemen in de oude binnensteden.

Verzuiling

Het verhaal over de woningbouw, dat verspreid over drie hoofdstukken verteld wordt, bevat in het klein Woltjers visie op de eigentijdse geschiedenis als geheel. Die visie is interessant, maar aanvechtbaar.

Het interbellum beschouwt hij ondanks het politieke overwicht van de confessionelen als een liberaal tijdperk: 'een liberale erfenis onder confessioneel beheer'. Woltjer wijst er daarbij op dat van het confessionele sociale program vrijwel niets terecht kwam. Dat is echter een weinig overtuigend argument. Woltjer beschrijft zelf hoe de kabinetten in de jaren dertig een uitgebreid stelsel van subsidies en reguleringen opzetten voor de landbouw en, in mindere mate, de industrie, en hoe de vrijhandel plaatsmaakte voor protectionisme. Dat dit alles, althans wat Colijn betreft, contre-coeur gebeurde, doet aan het effect niets af. Verder kreeg de cao - een typisch confessioneel instrument - een wettelijke basis, zodat we moeilijk kunnen volhouden dat de confessionelen slechts op de winkel pasten.

Een tijdperk wordt bovendien niet alleen getypeerd door het sociaal-economisch leven. Zeker zo kenmerkend voor het interbellum was de toenemende verzuiling. Woltjer relateert dit verschijnsel overigens wel met enig recht. Hij schrijft terecht dat de katholieken de enige volledige zuil vormden, en dat ook zij in ieder geval op de werkplek nog met 'andersdenkenden' in aanraking kwamen. De socialistische en de 'algemene' zuil bestonden in feite helemaal niet, en de protestantse zuil was naar de hervormde kant toe open. Veel orthodoxe hervormden wezen verzuiling af, omdat deze ten koste zou gaan van het christelijk karakter van de natie als geheel, en kozen daarom niet zelden voor het openbaar, in plaats van voor het bijzonder onderwijs, voor de AVRO in plaats van voor de NCRV, en voor *De Telegraaf* in plaats van voor *De Standaard*.

Wat Woltjer echter ontgaat is dat de hervormden niettemin in de loop der jaren steeds meer de protestants-christelijke zuil ingetrokken werden. Naarmate het ideaal van de christelijke natie verbloekte, en de 'neutrale' organisaties onchristelijker werden, kozen zij vaker voor aparte christelijke organisaties. Zo maakte de liberale samenleving

ook hier geleidelijk plaats voor de verzuilde samenleving.

De katholieken en gereformeerden maakten bijna de helft van de bevolking uit. Tellen we daar de verzuilde hervormden en de 'bevindeijk'-gereformeerden, die een eigen mini-zuultje vormden - bij op, dan was in de jaren dertig meer dan de helft van de Nederlanders verzuild.

Kijken we ten slotte naar het bestuur, dan is het inderdaad zo dat, zoals Woltjer schrijft, op landelijk niveau de liberalen sterk vertegenwoordigd bleven in het ambtelijk apparaat. Op plaatselijk niveau lag dit evenwel vaak volstrekt anders. Misschien met uitzondering van Noord-Holland en Groningen maakten de confessionelen in de provincie de dienst uit, terwijl de socialisten in toenemende mate domineerden in de grote steden in het westen.

Woensdag 6 mei

heeft premier Lubbers het eerste exemplaar van *Recent Verleden. De Geschiedenis van Nederland in de Twintigste Eeuw* in ontvangst genomen.

Volgens de auteur, de voormalige Leidse hoogleraar Woltjer, is het boek niet alleen ter vermaak, maar vooral ook ter lering. Woltjer hoopt de jongeren die niet weten dat Nederland ooit een andere premier heeft gehad dan Lubbers wijzer te maken en de politici die leven bij de waan van de dag historische diepgang te geven.

Helaas bleek bij de presentatie van het boek vooral dat er tussen de geschiedenis en het echte leven een steeds diepere kloof gaapt. Woltjer, Jan Bank en de politicus-historicus Henk Vonhoff probeerden de aanwezigen te overtuigen van het nut van de geschiedenis voor het leven, en vooral voor de politiek, maar hun woorden verleidden de premier voornamelijk tot langdurige en aandachtige bestudering van het plafond.

En ja, wat is het nut van de geschiedenis nu eigenlijk?

Uit Vonhoffs betoog viel op te maken dat het vooral gaat om waardigheid, en om politiek te bedrijven vanuit historisch gewortelde principes. Iedereen weet dat politiek steeds meer een kwestie van image-building en pragmatisme is, maar is de politiek door de verdwijning van het historisch besef nu echt zoveel armzaliger geworden? Jan Bank noemde onder anderen het Eerste-Kamerlid Gerretson om te illustreren dat politiek en geschiedenis vroeger een innige verbintenis hadden. Een weinig overtuigend voorbeeld. Gerretson mag dan als historicus en literator verdienstelijk zijn geweest, als politicus wist hij de grote historische gebeurtenissen van zijn tijd volstrekt niet op waarde te schatten. De dekolonisatie en het ontstaan van de sociale zekerheid bijvoorbeeld zag hij mede op grond van historische argumenten als heilloze vruchten van de opstand tegen God, die de ondergang van het Koninkrijk der Nederlanden zouden inluiden.

Lubbers kwam in zijn dankwoord met de biecht dat hij echt niet altijd werkt, maar zich ook nog wel eens ontspant. Zo had het kunnen gebeuren dat hij maar liefst reeds 165 van de 550 bladzijden uit Woltjers boek gelezen had. Maar hij was door de lectuur niet zozeer gesticht als wel vermaakt, bijvoorbeeld waar het ging over de 'maligniteit' van de politici in de jaren veertig. Verder verdedigde hij zijn beleid tegen Woltjers kritiek, bijvoorbeeld waar deze de populaire stelling overneemt dat de kabinetten-Lubbers niets hebben gedaan tegen de bureaucratie. Op dit terrein is volgens Lubbers juist groots werk verricht. Terwijl tussen 1965 en 1982 het aantal ambtenaren jaarlijks met 2,5% groeide, nam het vanaf 1982 met 2% af.

Hoe dan ook, de lessen die uit *Recent Verleden* getrokken worden vallen misschien wat tegen, maar vermaak biedt het zeker!

De gideonsbende van Colijn

Weinig cohorent zijn voorts Woltjers' beschouwingen over de macht van de RKSP. Volgens hem 'beheersten de katholieken het centrum van de Nederlandse politiek en was het van doorslaggevend belang met wie zij verkozen samen te werken'.

Ja, dat hadden ze gewild! De politiek in het interbellum verliep echter langs de lijnen van de antithese, en de katholieken bevonden zich daarbij niet in het midden, maar aan de rechterzijde. Zij sloten zichzelf van een centrumpositie uit doordat zij "alleen bij uiterste noodzaak" met de socialisten wilden regeren. Zo werden zij de gevangenen van de ARP, en met name van Colijn, die in de jaren dertig kon uitgroeien tot de absolute alleenheerser.

Woltjer ziet dit zelf ook, en vraagt zich af waarom Colijn zijn onwillige coalitiepartner telkens weer op sleeptouw kon nemen, en de katholieken bijna niets van hem konden afdwingen.

De verklaring lijkt mij vrij simpel: Colijn had een gedisciplineerde 'gideonsbende' achter zich, terwijl de katholieken het onderling grondig oneens waren over het te voeren beleid. De achtergrond daarvan was weer dat de gereformeerden sociaal betrekkelijk homogeen waren - de lagere middenklasse zette in hun kring de toon - terwijl de katholieken de sociale samenstelling van de Nederlandse bevolking als geheel weerspiegelden.

Voorspoed

Woltjers visie op de jaren 1946-1963 lijkt mij overtuigender. Deze werden, zoals de titel van het betreffende hoofdstuk luidt, inderdaad voor alles gekenmerkt door onverwachte voorspoed. De regering probeerde te komen tot beheerste groei, en slaagde daar ook in doordat de internationale economie zich gunstig bleef ontwikkelen en de verwachtingen van de bevolking beperkt bleven.

Dankzij dit laatste kon Nederland een lage-lonenpolitiek voeren, die ons land een unieke positie in de wereld gaf. Woltjer waarschuwt echter tegen overschatting van dit beleid. *'De voorspoed van Nederland was in de eerste plaats een onderdeel van de voorspoed van de westerse wereld in het algemeen (...) De groei van de Nederlandse economie was niet krachtiger dan het gemiddelde in vergelijkbare landen.'*

Alleen het kabinet-De Quay leverde een buitengewone prestatie. Onder dat kabinet wist Nederland de inflatie beter te bestrijden en de lonen beter te beteugelen dan de handelspartners. Maar dit was, zo stelt Woltjer, op de langere termijn contraproductief. Door het geslaagde anti-inflatiebeleid en de geslaagde

lage-lonenpolitiek werd Nederland een goedkoopte-eiland. Een grote buitenlandse vraag was het gevolg, waardoor de spanningen op de arbeidsmarkt groeiden, en in 1963 culmineerden in een loonexplosie. Vanaf dat moment was de rem eraf, en deden de hoge verwachtingen, de angst van werknemers om achter te blijven bij het gemiddelde, en het streven naar een rechtvaardig beleid, de lonen en de overheidsuitgaven buitengewoon snel stijgen.

De jaren zestig

Met de loonexplosie begonnen volgens Woltjer 'de jaren zestig'. In deze korte periode, die hij laat lopen van 1963 tot 1973, veranderde Nederland volgens hem onherkenbaar. Essentieel daarbij acht hij de explosief stijgende welvaart, de razendsnelle onttaking van de katholieke zuil en de grondige mentaliteitsveranderingen.

Kenmerkend voor de mentaliteit van de jaren zestig waren de verregeande democratisering, de kritiek op de autoriteiten, en vooral het geloof dat alles mocht en alles kon. Weliswaar signaleerden de progressieven in die jaren voor het eerst de armoede in de ontwikkelingslanden en de aantasting van het leefmilieu, maar ze beschouwden deze problemen als oplosbaar, vaak zelfs als verbluffend eenvoudig oplosbaar. Een verregeand optimisme beheerste alle denken en doen.

Tegelijk kreeg de overheid aan het eind van de jaren zestig het gevoel dat zij de ontwikkelingen juist niet in de hand had. Zij stond machteloos tegen de structurele werkloosheid die ondanks de expansieve groei in sommige bedrijfstakken ontstond, en waartegen geen Keynesiaans medicijn of gerichte financiële injectie hielp. Bovendien waarschuwden conservatieve economen dat de lonen en de overheidsuitgaven veel te veel van de economische groei opslokten.

Katholieke radicalen

Woltjer verklaart niet waarom juist in Nederland de lonen en de collectieve uitgaven zo snel stegen. Het lijkt mij dat dit samenhangt met het speciaal in Nederland sterk ontwikkelde gelijkheidsethos, en met het buitengewoon zwakke verzet dat 'het gezag' aan de nieuwlichters bood.

Dat die nieuwlichters zo sterk waren, en het gezag zo zwak, had alles te maken met de instorting van de katholieke zuil. Woltjer beschrijft en verklaart de ondergang van de katholieke zuil treffend, maar is toch geneigd het belang hiervan te onderschatten. In de partijpolitiek bijvoorbeeld wijt hij de radicalisering van de PvdA uitsluitend aan haar socialistische traditie, die vooral bij de jongeren

radicaliseren, zonder zichzelf in het isolement te plaatsen.

Woltjer stelt het voor alsof de PvdA en de KVP (en later het CDA) ver uit elkaar lagen, maar niets is minder waar. De katholieken radicaliseerden met de socialisten mee. Het verkiezingsprogramma van de KVP leek in 1971 en 1972 veel meer op dat van de PvdA, dan op dat van de VVD. De KVP wilde de overheidsuitgaven nauwelijks minder ver ophoeren dan de PvdA. En het kabinet-Den Uyl kwam niet alleen, zoals Woltjer suggereert, tot stand omdat de KVP niet anders kon, maar wel degelijk ook omdat de KVP niet anders wilde. De KVP had een voorkeur voor een coalitie met de PvdA, '*daarover bestaat geen twijfel*', zo melden de notulen van het KVP-partijbestuur uit 1972. Mede om die reden liet de partij in dat jaar het centrum-

bij 'links' het naieve optimisme van de jaren zestig pas halverwege de jaren tachtig plaats voor somber realisme.

Ook bij de beschrijving van deze periode overschat Woltjer de verschillen tussen de socialisten en de christen-democraten. Hij wekt de indruk dat het CDA al aan het eind van de jaren zeventig de collectieve uitgaven hardhandig wilde terugdringen ten bate van de marktsector. In werkelijkheid pleitte de partij toen nog voor banenplannen in de kwartaire sector, en verzette zij zich tegen aantasting van de collectieve zekerheid. Dat verklaart ook dat het CDA in 1981, in tegenstelling tot wat Woltjer hierover schrijft, een voorkeur had voor een kabinet met de PvdA. Van Agt was binnen de top van de partij een van de weinigen die de coalitie met de VVD wilde voortzetten, en het accent wilde leggen op de terugdringing van de collectieve uitgaven. De omslag kwam wat dat betreft pas tijdens het kabinet-Van Agt/Den Uyl.

Omgekeerd was de PvdA voor de val van dat kabinet lang niet zo radicaal als Woltjer het voorstelt. De diepe economische crisis had ook bij de PvdA tot matiging geleid, en ook daar begon langzaam het inzicht door te dringen dat de marktsector meer ruimte moest krijgen. Door de breuk met het CDA in 1982 werd deze matiging geblokkeerd, en kreeg het gevoelsradicalisme weer de overhand.

Afgezien daarvan heeft Woltjer de jaren tachtig treffend beschreven: de markt herstelde zich, maar met de collectieve sector bleef het tobben. Het overheidsapparaat is als een dolgedraaide schroef, die slechts heel moeilijk weer tot een effectief instrument gemaakt kan worden. De reparatie zal ongetwijfeld ook in de jaren negentig een van de hoofdthema's blijven.

Conclusie

Al met al heeft Woltjer een bruikbaar overzichtswerk geschreven. Het bevat de eenzijdigheden en vergissingen die bij de solistische aanpak van een dergelijk onderwerp onvermijdelijk zijn, maar juist de solistische aanpak maakt ook de waarde ervan uit. Het geeft het boek leesbaarheid en karakter, en maakt het tot een aangenaam leesboek, dat ook in bed of op vakantie dienst kan doen.

Een TV-debat tussen Wiegels, Van Agt en Den Uyl voor de verkiezingen van 25 mei 1977.

de onvrede voedde over de verburgelijking van de partij. De radicalisering was echter, lijkt mij, vooral mogelijk door de onttaking van de KVP. De PvdA was nooit zo ver naar links afgedreven, als de KVP haar daarin niet was gevolgd. Als de KVP evenwichtig het politieke centrum was blijven bezetten, had de PvdA de keus gehad tussen matiging, of een plekje in de lunatic fringe van de Nederlandse politiek.

Maar doordat de KVP electoraal afkalfde, en ervaren politici als Schmelzer, De Jong en Luns plaats maakten voor onzekere en aanvankelijk zeer linkse amateurs als Steenkamp, Van Agt en De Zeeuw, kon de PvdA

rechtse kabinet-Biesheuvel met genoegen op de klippen lopen.

Het probleem bij de daarop volgende formatie van het kabinet-Den Uyl was niet dat de KVP geen coalitie met de PvdA wenste, maar dat de PvdA de KVP niet serieus nam.

Somber realisme

De explosieve welvaartsgroei kwam in 1973 plotseling ten einde, en een periode van '*onverwachte tegenspoed*' begon.

Volgens Woltjer hield deze onverwachte tegenspoed aan tot en met 1989, maar maakte

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

In de Gelderse Historische Reeks verscheen bij de Walburg Pers *Admiraal van Napoleon, het leven van Carel Hendrik graaf VerHuell 1764-1845*. De emeritus-hoogleraar L. Turksma (socioloog) schreef de biografie van de man die maandenlang de marinebasis Den Helder voor Napoleon bezet hield. VerHuell verbleef vaak op zijn buitengoed 'De Kemnade', vlak bij Doetinchem, en speelde in de periode 1803-1814 een belangrijke rol. Vanaf 1815 was hij Fransman en misschien is dat de reden dat er weinig aandacht aan hem is besteed. Deze studie, gestoeld op literatuur- en archiefonderzoek, geeft misschien niet alleen zicht op Verhuell, maar ook op nieuwe gezichtspunten op deze fase in de Nederlandse geschiedenis. Het boek is fraai geïllustreerd, telt 220 pagina's en is voorzien van een register van persoonsnamen. De prijs is f 39,50.

Op achttienjarige leeftijd werd Jakob Walter, een Duitse steenhouwer, ingelijfd in het leger van Napoleon. In 1830 schreef Walter zijn bevindingen op. Prof. Marc Raëff kreeg het manuscript onder ogen en bezorgde in 1991 op grond van deze memoires *Dagboek van een soldaat uit het leger van Napoleon*. Frank E. Melvin zorgde voor historisch commentaar en de noten. Bij uitgeverij Contact verscheen onlangs een vertaling, 147 bladzijden, geïllustreerd, kaartjes en chronologisch overzicht. Prijs f 24,90.

Eveneens bij Contact verscheen *De Krachtmeting*, waarin John Lukacs het beslissende duel van 80 dagen tussen Churchill en Hitler

beschrijft. Lukacs is een geboren verteller en weet geschiedschrijving en verbeelding te combineren. De periode van 10 mei tot 31 juli 1940 is voor het verloop van de Tweede Wereldoorlog van groot belang geweest. Lukacs, een Amerikaans historicus, volgt de bewegingen van Hitler en Churchill op de voet. In ruim 300 bladzijden wordt zo een fascinerend dubbelportret gegeven. In de zomer van 40 heeft Hitler alle troepen in handen, toch aarzelt hij. Waarom? Lukacs tracht de beweegredenen om niet toe te slaan uit de doeken te doen. Deze paperback is voorzien van een register en kost f 49,90.

Handig voor iedereen, maar zeker voor elke schoolbibliotheek is het *Prisma van Europa*, waarin begrippen op het gebied van naoorlogse samenwerking en rivaliteit in Europa zijn opgenomen. Dit opzoekboek/naslagwerk is samengesteld door een werkgroep van de Vakgroep Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam en geeft in 215 bladzijden alfabetisch uitleg over de vele instanties en afkortingen. Het handige boekje kan een hulp zijn in het doolhof van de talloze instellingen van Europa en de afkortingen die worden gebruikt. De prijs van deze pocket is f 14,90.

Op het gebied van de geneeskunde en natuurwetenschappen wordt in de laatste jaren veel historisch onderzoek gepubliceerd. Bij uitgeverij Erasmus Publishing verscheen *Spiegelbeeld de wetenschap*, waarin de geschiedenis wordt beschreven van Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde. Auteurs zijn K. van Berkel, 'Het Genootschap als spiegel van twee eeuwen wetenschapsgeschiedenis in Nederland', M.J. van Lieburg, 'Het Genootschap en de ontwikkeling van de geneesheel- en verloskunde (1790-1890)' en H.A.M. Snelders met 'het Genootschap en de ontwikkeling van de natuurwetenschappen na 1870'.

Een zeer verzorgd boek, 184 bladzijden, als paperback f 59,50 en gebonden f 79,50.

Eveneens bij Erasmus verscheen *Reinier de Graaf 1641-1672, In zijn leven Nauwkeurig Ontleider en gelukkig Geneesheer tot Delft*. Bij geleendheid van de herdenking van de 350ste geboortedag van Reinier de Graaf zijn hierin opstellen opgenomen over 'De toestand in de wereld van 1667-1673', 'De Graaf's invloed op Van Leeuwenhoek', 'Experimenteel geneeskundig onderzoek in ons land ten tijde van Reinier de Graaf' en 'Reinier de Graaf en de iatrochemie'. Dit boekje van bijna 100 pagina's telt vele illustraties en is voorzien van een register. Het kost f 35,00.

kleio

nummer 6/92
pagina's 36 en 37

In *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* beschrijft J.L. van Zanden opkomst en neergang van de Hollandse economie van 1350 tot 1850. Het boek heeft drie thema's: het tracht een synthese te geven van recent onderzoek naar de arbeidsmarkt in Holland, behandelt de relatie tussen de ontwikkeling van de economie en de arbeidsmarkt van Holland en tracht de economische interpretatie van het handelskapitalisme binnen het theoretisch kader van de Marxistische geschiedbeschouwing te geven. En dat in nog geen 200 bladzijden, met flink wat tabellen, grafieken en aardige illustraties. Het boek is uitgegeven bij Octavo in Bergen en kost f 39,50.

Voor de (basis)schoolbibliotheek is *Als oorlog echt is* van Dolf Verroen zeer geschikt. Leerlingen uit de hoogste klassen van de basisschool zullen er goed mee uit de voeten kunnen. Dolf Verroen schrijft over zijn eigen ervaringen op een manier alsof de kinderen de oorlog zelf meemaken. Dit boekje met harde kaft van ruim 50 pagina's kost f 19,90 en is uitgegeven bij Leopold. Eveneens over de oorlog gaat *Port Natal Vice Versa*, ervaringen van Anne Hacquebord, strafgevangene in de oorlogswinter 1944/45. Met vier medeonderduikers zat Hacquebord gevangen in de gevangenis te Leeuwarden en het strafkamp 'Port Natal' te Assen. Door toeval kon de schrijver uit dit kamp ontsnappen. In zijn verhaal vertelt hij niet alleen over zijn gevangenschap, maar ook over het verzet rond Dokkum. Deze paperback van 184 bladzijden is fraai geïllustreerd en uitgegeven bij Montagne, Dokkum. De prijs is f 29,50.

In *Het hemd is nader dan de rok* wordt in zes opstellen over het eigene van de Nederlandse cultuur geschreven. In het zicht van de Europese eenwording zijn het actuele onderwerpen: 'Dreigt dialectisering van het Nederlands?', 'De identiteit van de Nederlandse literatuur', 'Naar een geschiedenis van begrippen in het Nederlands', 'Nationalistische visies op zeventiende-eeuwse Hollandse kunst', 'Het Nederlandse in de Nederlandse rechtsgeschiedenis' en 'Het Nederlandse van de Nederlandse theologie'.

Ruim 120 bladzijden, met enige illustraties, uitgegeven bij Van Gorcum in zakboekformaat voor de prijs van f 25,00.

Een echte 'pil' is *Wacht op onze daden, het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* van Siep Stuurman. In 444 pagina's geeft Stuurman, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, niet alleen een nieuwe visie op de ontwikkeling van

de Nederlandse staat en de rol van het liberalisme daarin. Het boek gaat ook over de (wis-selende) denkbeelden die de liberalen daar-over hebben gehad. Stuurman onderzoekt het Nederlands liberalisme als onderdeel van het proces van staatsvorming in een internationaal vergelijkend perspectief. Voor de prijs van f 59,50 is het boek verkrijgbaar in de boekhandel en bij uitgeverij Bert Bakker.

In de geschiedenislessen wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van audiovisueel materiaal. De NOT maakt tegenwoordig voor ieder examenonderwerp begeleidend videomateriaal en ook van andere 'vaste' onderwerpen uit de geschiedenis worden banden geleverd.

Chris Vos heeft een inleiding in de analyse van audiovisueel materiaal geschreven: *Het verleden in bewegend beeld*. Het boek bestaat uit drie delen, in het eerst deel wordt een aantal manieren gegeven waarop de analyse van het beeldmateriaal kan plaatsvinden. Onderwerp van het tweede deel is de relatie tussen audiovisuele media en geschiedenis, het derde deel geeft informatie van belang voor een juiste omgang met het materiaal. Een overzicht van de belangrijkste vindplaatsen van audiovisueel materiaal sluit het boek af.

Kortom voor elke school een aanwinst; uitgegeven bij De Haan, 176 pagina's, geïllustreerd en een prijs van f 39,90.

Jan de Ruiter

EIGENTIJDSE KRITIEK OP DE VOC

't Verwaerloosde Formosa, of waerachtig verhael, hoedanigh door verwaerloosinge der Nederlanders in Oost-Indien, het Eylant Formosa, van den Chinesen Mandorijn, ende Zeeroover Coxinja, overrompelt, ver-meestert, ende ontwelt is geworden, ingeleid en geannoteerd door G.C. Molenwijk (De Walburgers, Zuthphen 1991). Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, deel 90, geïllustreerd, 243 blz., f 56,-.

Het zal weinig Nederlanders bekend zijn dat Taiwan ooit een van de belangrijkste Nederlandse koloniën was. Van 1624 tot 1662 zwaaide de Verenigde Oostindische Compagnie de scepter over Formosa. De nederzetting moest voornamelijk als overslaghaven tussen China en Japan fungeren. Maar deze Nederlandse vesting ging roemloos ten onder. In 1661 bezette de Chinese veldheer Coxinga (een Nederlandse verbastering van Guo-Xingye) met een grote overmacht van 25.000 man het eiland.

De belegering en de voorgeschiedenis ervan is beschreven in *'t Verwaerloosde Formosa*, een boek dat een goed inzicht verschaft in het reilen en zeilen van de compagnie in de zeventiende eeuw omdat het geschreven is door een insider. De schrijver wilde anoniem blijven, hij gaf niet meer prijs van zijn naam dan de letters C.E.S. Er wordt aangenomen dat de letters staan voor Coyett et Socii (Coyett en bondgenoten). Frederik Coyett was de gouverneur van Formosa tijdens de bezetting, hij was de direct verantwoordelijke voor de capitulatie. Hij kreeg dan ook de schuld van het débâcle.

Het is niet vaak voorgekomen dat dienaren van de VOC de vuile was buiten hingen. In *'t Verwaerloosde Formosa* gebeurt het. De auteur heeft het boek geschreven uit wrok tegen de Raad van Indië. Dit orgaan, gevestigd in Batavia, had de dagelijkse leiding over alle koloniën in Oost Indië. Zij was het die gouverneur Coyett aan de schandpaal nagelde. Coyett werd berecht, beschuldigd van landverraad en verbannen naar het piepkleine eiland Ay in de Banda-zee. De auteur vond echter dat de Nederlandse nederzetting verloren was door de lakse houding van de Raad. Een onderschatting van de kracht van Coxinga en persoonlijke twisten tussen de gouverneur en een lid van de Raad van Indië waren de oorzaak van het moeizame contact dat Batavia met Formosa onderhield.

Coyett had de aanval zien aankomen maar kreeg geen toestemming om het fort te verstevigen. Er werden vanuit Batavia twee vloeten naar Formosa gestuurd. De eerste vloet

vertrok weer omdat de commandant Jan Van der Laen geen onheil bespeurd had op Formosa hetgeen vrij logisch was want Coxinga was nog niet geland. Nadat Coxinga voet aan wal had gezet werd een tweede vloot gestuurd, met te weinig man. Toen de grond hem te warm onder de voeten werd vluchtte de commandant terug naar Batavia en liet de belegerden aan hun lot over.

De schrijver doet verslag van de ontberingen die de Nedelanders moesten doorstaan. Negen maanden lang hadden ze zich verschanst in het Fort Zeelandia, gelegen op het schiereilandje Tayoan. De bewoners hadden nauwelijks contact met de buitenwereld, ze werden geteisterd door ziekten zoals 'blauwe schuyt-sucht en water-sucht'. Tijdens de belegering bleek zo ongeveer alles mis te gaan.

Het boek is geschreven in oud-Nederlands; het is daarom prettig dat G.C. Molewijk een informatieve inleiding gemaakt heeft zodat de lezer met enige voorkennis aanvangt. Molewijk geeft aan dat de auteur kritiek heeft op de bestuursvorm van de VOC; de Raad van Justitie zou te afhankelijk zijn van de bestuurlijke macht. Molewijk associeert deze kritiek met de leer van Montesquieu, de trias politica.

De kritiek die in het boek naar voren treedt heeft echter minder te maken met de trias politica dan met het feit dat Coyett zich onrechtvaardig behandeld voelde. Het boek is eigenlijk vrij cynisch van aard. De auteur doet nogal laatdunkend over het personeel van de VOC. Hij vreest dat de Compagnie door eigen handeltjes, corruptie en persoonlijke twisten ten onder zal gaan.

Een leuk boek dus, omdat de Compagnie onder vuur genomen wordt; meer voor de docent dan voor gebruik in de klas.

Hanco Jürgens

GODSDIENST IN KLASSIEK GRIEKENLAND

Giulia Sissa-Marcel Detienne, *De Griekse goden in het dagelijks leven* (Bert Bakker, Amsterdam 1991), vertaling van *La Vie quotidienne des Dieux grecs* door Floor Borsboom en Eef Gratama (Paris 1989), 282 blz., prijs f 49,50.

Dit boek bestaat uit twee delen: 'I Homerus, de antropoloog' (Sissa vertaling Borsboom), 'II De goden ten behoeve van de stadstaat' (Detienne; vertaling Gratama). De titel van het boek verbindt deze twee delen: Sissa beschrijft het dagelijks leven van de goden, terwijl Detienne de plaats van de goden in het dagelijks leven onderzoekt.

Deel I heeft een merkwaardige titel: Sissa zegt hem gekozen te hebben omdat "*het Griekse woord anthropologein (...) niets anders betekent dan de goden voorstellen met menselijke trekken. Homerus is letterlijk een anthropologos (...)*" Dit is misleidend: 'anthropologos' is een adjectief dat alleen bij Aristoteles voorkomt, en daar 'over mensen sprekend' betekent (aldus de antieke commentaren).

In een wat wijdlopijge en soms verhullend vage stijl doet Sissa oppervlakkige uitspraken over de antropomorfe voorstelling van de Homerische goden, die zij illustreert met bekende scènes uit de *Ilias*. Interessanter is haar vermelding van de kritiek die al in de oudheid door filosofen (Xenophanes, Plato, Aristoteles, Epicurus, Porphyrius) op de traditionele opvattingen over de goden geleverd werd. Sissa's laatste hoofdstuk, dat reeds eerder verscheen, bezit nog de meeste diepgang. Hierin verklaart zij de centrale positie die de vraag "wat doen de goden? Bemoeien ze zich met ons mensen?" in de antieke filosofische discussies inneemt vanuit een meer algemeen godsdiensthistorisch en een typisch Grieks perspectief: in het algemeen (antiek polytheïsme, Joden- en Christendom; echter niet in Taoïsme en Epicurisme) wordt aan de superioriteit van de goden vorm gegeven door hun wil en macht tot handelen toe te kennen; daarnaast brengt de typisch klassieke gelijkstelling van filosofie met ethiek met zich mee dat een ontkenning van het bestaan van de goden of van de goddelijke bezorgdheid voor de mensen het menselijk leven zinloos maakt en de grondslagen onder erkende sociale waarden als *iustitia* en *fides* weghaalt.

Detienne beschrijft in deel II de relatie van de goden tot de mensen in een polis. Het eigenaardige van het Griekse polytheïsme, het Griekse geloof en de Griekse tempel tracht Detienne te achterhalen door ze te vergelijken met hun pendanten in Mesopotamië, Egypte, Mali, hindoeïstisch en vedisch India, bij de Hittieten, de Romeinen en de Christenen: de Griekse goden zijn autonoom, hebben een sterk individueel karakter en talrijke onderlinge relaties; goden- en mensenzaken worden in hetzelfde sociale en politieke kader geplaatst; de bouw van een Griekse tempel is mensenwerk. Verder laat hij aan de hand van enkele voorbeelden zien dat het verloop van een offerritueel en de verdeling van het offervlees veel zegt over de onderlinge relaties en functies van de goden, de hiërarchie van de burgers en de rechtsverhouding van stadstaten.

De stelling dat de Griekse goden heersen over alle handelingen van de burgers van een polis, maar ze niet beheersen, illustreert

kleio

nummer 6/92
pagina's 38 en 39

Detienne met zijn laatste twee hoofdstukken, waarin respectievelijk het ingrijpen van 'vrouwelijke goddelijke machten' (bedoeld zijn "*Hera, Athena en consorten*") in de opvoeding en van Dionysus in de seksualiteit van de burgers wordt behandeld.

Na de tekst volgen meer dan dertig pagina's noten met verwijzingen naar primaire bronnen en secundaire literatuur, waarvan Detienne een ruimer gebruik heeft gemaakt dan Sissa. Tekst en noten worden nogal eens ontsierd door fouten tegen het Grieks (phoitan voor phoitan) en Latijn (erg voor ergo); antieke auteurs worden onjuist gespeld (Origines i.p.v. Origenes) of gedateerd (Lucianus en Iamblichus horen niet in de tweede en vierde eeuw vóór maar na Christus thuis). Achterin het boek zijn twee duidelijke kaarten, twee godenstambomen en een register opgenomen.

Al met al geen bijzonder verhelderend of vernieuwend boek, al legt de bijdrage van Detienne meer gewicht in de schaal dan die van Sissa en zijn de comparatistische passages lezenswaardig.

Gert-Jan van Dijk

MARTIN LUTHER KING

Taylor Branch, *De geschiedenis van een droom. Amerika onder Martin Luther King en de Kennedy's*. Vertaald door J. Driessen en F.J. Bruning. (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1990) 923 blz. f 69,50.

Vertaling van: *Parting the Waters. Martin Luther King and the Civil Rights Movement 1954-'63*.

Martin Luther King is voor velen, m.n. zij die opgegroeid zijn in de jaren '60, bijkans een heilige geworden, de belichaming van het geweldloze verzet van de zwarten tegen discriminatie door blanken. Zijn gewelddadige einde bevestigde deze heiligenverering uiteraard alleen maar. Nu bestaan 'heiligen' tegenwoordig alleen in de verbeelding van mensen. De werkelijkheid is vaak anders. Tenslotte zijn ook 'grote' mannen en vrouwen mensen van vlees en bloed (geweest). Het is de taak van de historici mythes door te prikken.

Dit is ten aanzien van M.L. King al eerder (in 1986) gedaan door de historicus David Garrow in zijn geruchtmakende King-biografie *Bearing the Cross: Martin Luther King and the Southern Christian Leadership Conference*. Daarin komt King naar voren als een soort anti-held, die tegen zijn zin de rol van leider van de burgerrechtenbeweging kreeg opgedrongen en ook later door heel

wat twijfels en onzekerheden werd gekenmerkt.

De schrijver van dit lijvig werk (N.B. er komt nog een deel II). Branch, is geen historicus maar een (uitstekend!) journalist, die via honderden interviews het 'ware beeld' van King en zijn omgeving tot leven heeft getracht te brengen. Maar, hoewel hij sterk leunt op het boek van Garrow, blijft voor hem King, ondanks al zijn zwakheden, een groot man. En dat lijkt mij terecht.

Branch schildert heel minitieuze de sfeer van de burgerrechtenbeweging en de directe omgeving van King, waarbij je soms het gevoel hebt met je neus boven het gebeuren te staan, bijv. bij het besluitvormingsproces en de gang van zaken in de busboycot. Je ziet mensen in- en uitlopen in King's huis en in die van andere zwarte voormannen. Je hoort hem preken in de kerk, waar de mensen aan zijn lippen hangen. De spannende sfeer van die tijd is dan ook tastbaar aanwezig.

Uiteraard houdt de schrijver dat natuurlijk niet 900 bladzijden vol. Door zo minitieuze allerlei gebeurtenissen te reconstrueren, raak je van tijd tot tijd in details verstrikt en dreigt er oververzadiging, m.n. ook door de vele namen die er genoemd worden. Ik raakte althans zo nogal eens het spoor bijster en vroeg me diverse malen af: wie was dat ook alweer? Dan bladerde ik (via het register) maar weer terug en vond dan de betrokken persoon geportretteerd. Lang niet altijd had ik het gevoel dat het opvoeren van die personen en al die details noodzakelijk was.

Interessant is dat de reputaties van de federale autoriteiten een aardige knauw krijgen. Met name de Kennedy's hebben niet altijd een positieve houding ten opzichte van King en de burgerrechtenbeweging ingenomen. FBI-chef Hoover heeft zelfs een ronduit schandalige rol gespeeld. Hij zag in King een crypto-communist, die in de gaten gehouden moest worden. Zijn telefoongesprekken werden afgeluisterd; Hoover legde zelfs privé een geheim archief van hem aan. Daar Hoover ook veel wist van de amoureuze escapades van de Kennedy's moesten dezen hem wel zijn gang laten gaan...

De vertaling van het boek is buitengewoon slecht. Op bijkans elke bladzijde komen wel kromme Nederlandse zinnen en verkeerde begripsomschrijvingen voor. Zo wordt een groep rechters 'het legale team' genoemd en Robert Kennedy als 'procureur-generaal' (General Prosecutor) in plaats van als minister van justitie aangeduid. Aanhangers van Gandhi heten 'Gandhianen'. Verder komen er rare anglicismen voor als 'zijn eerste full-time preekstoel' (p. 66), een 'opgeklommen

leider' (p. 68), slaan irritaties 'blind toe' (p. 71) en 'spoelde de inspiratie door de kerk' (p. 81). Zelfs wordt gesproken van een 'marinekapeleen' in plaats van een vlootpredikant of vlootaalmoezenier, voor de vertalers kennelijk onbekende begrippen. Je vraagt je af of beide 'vertalers' soms alleen maar een havo-diploma hebben...

Ondanks alle bezwaren is het bij tijd en wijle een boeiend boek. Je moet echter wel veel belangstelling voor het onderwerp en een flinke dosis doorzettingsvermogen hebben. Voor de docent geschiedenis die deze tijd in de klas tot leven wil brengen ligt hier een schat aan informatie.

J.G. Toebes

MIDDELEEUWEN

Jacques Le Goff (red.), *De wereld van de Middeleeuwen* (Agon, Amsterdam 1991) 400 blz., prijs f 49,50.

De wereld van de Middeleeuwen is een vervolgdeel in een door uitgeversmaatschappij Agon opgezette reeks - eerder verscheen bij voorbeeld *De wereld van de Renaissance* - waarin verschillende cultuurperiodes geanalyseerd en in beeld gebracht worden door een 'antropocentrische' benadering. In dit deel over de Middeleeuwen komen in tien 'profielchetsen' achtereenvolgens aan de orde: de monnik, de krijgsman en de ridder, de boer, de stedeling, de intellectueel, de kunstenaar, de koopman, de vrouw, de heilige en ten slotte de marginaal.

Onder redactie van Le Goff, die de inleiding schreef, hebben - aldus de achterflap - verschillende internationale deskundigen aan deze bundel meegewerkt, waaronder een Pool en een Rus. De helft van de scribenten bestaat uit Italianen, van wie het merendeel mij overigens onbekend was. De auteur bij voorbeeld van het vrij moeizame hoofdstuk over de intellectueel - voluit gepresenteerd met de welluidende naam Maria-Teresia Fumagalli Beonio Brocchieri - is, denk ik, alleen onder specialisten bekend.

Aantrekkelijk is dat door de herkomst van de auteurs het blikveld in veel gevallen zich niet tot West-Europa in engere zin beperkt, maar ruimer is, zoals bij voorbeeld in het hoofdstuk over 'De kunstenaar' en 'De marginaal'. Of die herkomst ook van invloed is op de stijl blijft niet meer dan een vermoeden, maar zinnen zoals '*Het ging hierbij om een langzaam en complex proces waarin verschillende ervaringen, pogingen, culturele en ideologische theoretiseren en institutionele initiatieven tot rijping komen*' gaan ten koste van de

leesbaarheid en dit voorbeeld staat zeker niet op zichzelf.

In methodisch opzicht is het een homogeen boek. Alle bijdragen zijn gestempeld door de traditie van de Franse geschiedschrijving, waarvoor de werken van Le Goff en Duby model staan. Daardoor komt het accent wel sterk op de maatschappelijke context te liggen, waarvan de individuele mens - toch al genivelleerd tot type - als 'product' wordt getekend. Met 'mensen van vlees en bloed' komt men vrijwel nergens echt in contact; ze blijven in de meeste bijdragen toch te veel op afstand. Dit is een probleem waaraan men vanwege de beschikbare bronnen soms niet ontkomt (zoals bij 'De boer'), net zo min als aan het probleem dat de keuze voor een 'tien-typen-galerij' tot kunstmatige onderscheidingen leidt. Verschillende typen overlappen elkaar in de praktijk van het leven. Dit onderscheid is geen bezwaar, tenzij het ten koste gaat van de nuancering, zoals in het geval van 'de vrouw', wier bestaan als voortplantster wellicht triest was, maar die als 'stedelinge' participeerde in een levendig netwerk van sociale contacten.

Dit neemt niet weg dat dit boek een veelkleurig portret van de middeleeuwse samenleving biedt en wie aan de hand van dit tiental diepteboringen zijn beeld daarvan wil verrijken, komt zonder meer aan zijn trekken. Met name de hoofdstukken over 'De stedeling', 'De koopman' en 'De heilige' treffen door hun levendigheid of helderheid. Vooral ook de aandacht voor de vele veranderingen die de verschillende bevolkingsgroepen, ondanks de constanten, over de betrokken periodes hebben ondervonden, levert fraaie schakeringen op. En hoewel het specialistische niveau van de bijdragen wel enige voorkennis van de Middeleeuwen veronderstelt, is het over het algemeen genomen een goed leesbaar boek. Voor vragen die zouden rijzen kan men overigens terecht bij de uitgebreide bibliografie, die niet alleen de voor elke bijdrage relevante literatuur bevat, maar ook verdere suggesties biedt.

A.L.H. Hage

ODYSSEUS

C.H. Goekoop, *Op zoek naar Ithaka, een speurtocht naar de werkelijke ligging van het vaderland van Odysseus aan de hand van Homerus' Odyssee* (Uitgeverij Heureka, Weesp) 148 blz., prijs f 39,50.

Kennelijk heeft een burgemeester van Leiden tijd genoeg om een tijdrovend karwei

als het schrijven van onderhavig boek te klaren. Ieder zijn hobby. Generaties van onderzoekers zijn hem voorafgegaan met hun speurtochten naar het Ithaka van Odysseus. Tot soms in de kleinste details worden hun uiteindelijke conclusies door Goekoop terzijde geschoven. Hierbij maakt hij niet alleen gebruik van de tekst van Homerus (voor filologische fijnproevers vaak boeiend) maar ook van persoonlijke waarnemingen die hij ter plekke deed van land en zee én van zijn degelijke kennis van nautische technieken. Dit alles leidt tot een conclusie die anders is dan welke onderzoeker dan ook, namelijk dat het Ithaka van Odysseus geen zelfstandig eiland is maar slechts een deel van een eiland. Dankzij zijn Agatha-Christie-achtige manier van schrijven en redeneren heeft Goekoop een, voor de liefhebber, spannend boek geschreven.

Hans Weiss

STAATSINRICHTING

E. van Raalte, *Het Nederlandse Parlement, zevende, geheel herziene druk bewerkt door P.P.T. Bovend'eert en H.R.B.M. Kummeling*, (SDU Uitgeverij, 's-Gravenhage 1991), 437 blz.

Een nieuwe Kamer, een nieuwe Van Raalte, zo moet de staatsuitgeverij gedacht hebben. Voor kenners was de oude Van Raalte een begrip. De eerste druk van deze monografie over onze belangrijkste democratische staatsinstelling verscheen in 1958. Decennia lang vormde dit gedegen leerboek een onmisbaar naslagwerk, onder meer voor menig geschiedenisdocent die na de invoering van de mammoetwet het vak staatsinrichting pardoos in de schoot geworpen kreeg. Inmiddels dateerde de laatste druk van Van Raalte al weer van 1976. De auteur zelf, een parlementair redacteur en politiek commentator van naam, was kort tevoren overleden. De laatste druk raakte snel verouderd. Omdat na de grondwetsherzieningen, de totstandkoming van nieuwe wetgeving en wijzigingen in de Reglementen van Orde niet volstaan kon worden met het oppoetsen van de oude tekst werd besloten tot een ingrijpende herziening, die het boek weer up to date maakt.

Van de oude drukken is de hoofdstukken-indeling grotendeels intact gebleven. Het boek is opgebouwd volgens het stramien: 1. algemene werking van het parlement; 2. het tweekamerstelsel; 3. samenstelling; 4. organisatie; 5. bevoegdheden; 6. werkwijze; 7. plenaire behandeling; 8. gebouwen. Het oude hoofdstuk 'Balans' is komen te vervallen.

kleio

nummer 6/92
pagina's 40 en 41

Het bij dit onderwerp passende antieke, plechtstatige taalgebruik is in de nieuwe druk onversneden gehandhaafd. Van Raalte heeft indertijd immers primair een historisch-juridisch kader willen aangeven. Dit laatste verhindert hem en de bewerkers niet af en toe kritisch stelling te nemen en zwakke plekken van het parlementair bedrijf bloot te leggen. Zo achten zij het percentage vrouwelijke kamerleden nog altijd te laag. Recente discussies in de vakliteratuur over onder meer het kiesstelsel worden aangehaald, zodat dit handboek een wegwijzer vormt naar meer specialistische staatsrechtelijke literatuur. Het grote winstpunt is natuurlijk de grote hoeveelheid voorbeelden uit de praktijk van de recente parlementaire historie, tot en met 1991 toe. Neem bijvoorbeeld de kritische stellingname van CDA-senator Kaland tegenover het kabinet-Lubbers-Kok. Ook kon nog juist een beschrijving van het nieuwe kamergebouw worden opgenomen. Andere positieve veranderingen lijken mij de zeer degelijke annotatie en het scheiden van personen- en zakenregister.

De geschiedenisdocent die het vak-onderdeel staatsinrichting serieus neemt en die ook na 1993 in de nieuwe basisvorming het historisch-juridische element wil blijven benadrukken - ook al wijzen de kerndoelen nu niet bepaald in die richting! - kan niet om de nieuwe Van Raalte heen.

Jan van Oudheusden

OOST-EUROPA

Peter Krug, *Dichters, denkers en rebellen. De Russische cultuur tussen traditie en revolutie* (Kok Agora, Kampen en DNB/Pelckmans, Kapellen 1990) 321 blz., prijs f 45,-.

Peter Krug, *Oost-Europa in de spiegel. Cultuurhistorische en literaire verkenningen* (Kok Agora, Kampen en DNB/Pelckmans, Kapellen 1991) 261 blz., prijs f 39,90.

De stormachtige veranderingen in Oost-Europa vanaf 1989 hebben een grote hoeveelheid publicaties opgeleverd. Het is prettig dat er naast allerlei journalistieke verslagen ook verhandelingen bij zijn waarin de omwentelingen tegen een historische achtergrond worden geplaatst.

De slavist Peter Krug, die al veel artikelen schreef voor o.a. *Spiegel Historiael* en *Intermediair*, gaf zowel in 1990 als in 1991 een bundeling van een aantal van zijn pennevruchten. In de eerste bundel, *Dichters, denkers en rebellen*, behandelt hij in essay-vorm een groot aantal denkers en schrijvers uit het

18e, 19e en 20e eeuwse Rusland. De betekenis van zijn boek lijkt me hierin gelegen, dat een tot dusver vrij ontoegankelijk gebied nu voor geïnteresseerde leken wordt opgelegd. Erg diepgravend is Krug niet; zijn bedoeling is ons een 'tour d'horizon' te verschaffen. In die opzet slaagt hij. Lezenswaardige artikelen over de kozakken en over minister Witte - die overigens minder goed in het geheel passen - worden gevolgd door opstellen over denkers over mens en religie en over staat en maatschappij. Nu in Rusland alles gepubliceerd mag worden en men er in toenemende mate teruggrijpt op het eigen verleden, krijgen bepaalde denkers en schrijvers weer actualiteitswaarde. Interessant is het stuk over de Verlichting in Rusland. Zeer leesbaar zijn de artikelen over de humanistische socialist Herzen, de anarchist Kropotkin en de Russische Orwell Zamjatin. Helaas mist men hier een figuur als Bakoenin. Het minst geslaagd vind ik de artikelen in het hoofdstuk 'Opstandige vrouwen' waarin naast de bekende marxistische feministe Alexandra Kollontaj een aantal betrekkelijk perifere vrouwen figureren, zoals de echtgenote van een verbannen Dekabristenleider. Hier zouden bewogen levens van dichters en als Achmatova of Ratoesjinskaja meer thuis horen.

De zestien essays over Russische literatuur - het leeuwedeel van de bundel - bevatten beschouwingen over o.a. Gontsjarov, Toergenev, Dostojevski, Gorki, Pasternak, Vojnovitsj en Brodsky. Sleutelromans als 'Oblomov' (Gontsjarovs stereotiepe luiwammes), 'Vaders en Zonen' van Toergenev en 'Dokter Zjivago' (Pasternaks vermaarde epos) krijgen terecht veel aandacht. Helaas mis ik ook hier wel enkele essentiële bouwstenen van de Russische literatuur: o.a. Tsjechov (die krijgt slechts zijdelings aandacht), Alexander Zinoviev en het oeuvre van Solzjenitsyn.

Net als zijn eerste bundel is ook *Oost-Europa in de spiegel* verschenen onder indruk van Gorbatsjovs glasnost. Die heeft geleid tot revolutionaire veranderingen waardoor de ideologische eenheid en de nivellerende eenvormigheid is verdwenen. Dat Gorbatsjov, het communisme en de Sovjet-Unie binnen een korte periode in 1991 het onderspit zouden delven was begin 1991 nog niet geheel te voorzien. Hetzelfde geldt voor het uiteenvallen van Joegoslavië. Hierdoor zijn enkele van Krugs beschouwingen al duidelijk gedateerd. Dit boek vertoont minder consistentie als het vorige. De dunne rode draad wordt gevormd door de nadruk op de economische en intellectuele relaties in het verleden tussen Rusland en Oost-Europa enerzijds en West-Europa anderzijds. Na 'de Hanze' en 'Eras-

mus en Oost-Europa' geeft Krug een nogal schematische en summier beschouwing (deels door de gruwelijke actualiteit van 1992 ingehaald) van het minderhedenvraagstuk in Oost-Europa en de Sovjet-Unie. Hier hadden wel wat goede kaartjes bij kunnen staan; nu is noodzakelijk naar een historische atlas te grijpen.

Het sterkst is het middengedeelte onder de weidse titel 'Gestalten en stromingen in de geschiedenis en cultuur van Oost-Europa'. Verhelderend (maar soms al te uitputtend) zijn de beschouwingen over 'Polen en Nederlanders', 'Tsjechen en Nederlanders' etc.. Die worden afgewisseld door interessante opstellen over o.a. Pilsudski, Comenius, Masaryk, Kundera, Havel, Konrád en andere coryfeeën. Het is mooi dat we ook met minder bekende auteurs als Kis (Joegoslavië) en Istrati (Roemenië) kennis kunnen maken. Helaas verzuimt Krug zijn 'Gestalten en stromingen' te voorzien van een deugdelijke synthese, zodat het geheel te weinig samenhang vertoont. Het artikel over de ketterse Bogomielen valt wat uit de toon. Enkele storende dublures (keer op keer wordt Jan Hus op de brandstapel geplaatst) wekken de indruk dat het bij deze publicatie ging om een haastig samengesteld vervolg op *Dichters, denkers en rebellen*. Die indruk wordt versterkt door de kennelijke willekeur waarmee foto's van besproken auteurs zijn opgenomen. Dit laatste geldt overigens ook voor *Dichters, denkers en rebellen*.

De artikelen over Grieken, Turken en Armeniërs, waarmee het boek afsluit, vormen Fremdkörper in het geheel, hoe aardig Krug ook een figuur als Atatürk in enkele pagina's portretteert.

Samenvattend lijken me de beide boeken van Krug een handige aanwinst voor wie zich wil oriënteren in de geestelijke erfenis van dat gedeelte van ons continent dat al te lange tijd verscholen ging achter het IJzeren Gordijn. Tekortkomingen als inconsistentie, dublures en andere slordigheden moeten de lezer dan maar op de koop toe nemen.

Jan van Oudheusden

OVERZICHT

Liek Mulder, Anne Doedens, *Geschiedenis van de twintigste eeuw*, (Van Walraven, Apeldoorn 1991) 458 blz., prijs f 49,50

De recente ingrijpende veranderingen in Duitsland, de voormalige Sowjetunie en Oost-Europa hebben een tot voor kort vertrouwd en overzichtelijk wereldbeeld weggevaagd en tot 'historie' gemaakt. Een gevolg

van die aardverschuiving en dan met name die in de Europese en internationale betrekkingen, is dat eerdere overzichten van de contemporaine geschiedenis op slag geda-teerd zijn geraakt; het zijn echte geschiede-nisboeken geworden en wel in die zin, dat ze de aansluiting bij de wereld van na 1989/1990 missen. Om het contact met de actuele situ-atie te herstellen én om het plotse ontstaan en de achtergronden van de nieuwe 'eigen tijd' te begrijpen, zijn dan nieuwe overzichten nodig.

Het boek van Mulder en Doedens beoogt uitdrukkelijk zo'n nieuw overzicht te geven en de auteurs hebben daartoe in elk geval duidelijke keuzes gemaakt. Dat blijkt bij-voorbeeld uit de onevenwichtige manier waarop zij hun behandeling van de twintigste eeuw hebben ingedeeld. De periode 1900-1919 ('Het breukvlak van twee eeuwen') be-handelen ze in 30 pagina's, de periode 1919-1945 ('De grote dreiging') in 144 bladzijden en de periode 1945-1991 ('De grote verande-ring') in niet minder dan 264 pagina's. Die verdeling maakt duidelijk dat hun blik aan-zienlijk scherper wordt naarmate de gebeur-tenissen recenter zijn. Zo krijgt de Russische Revolutie van 1917 met zes pagina's onge-veer de helft van de ruimte die de auteurs be-steden aan de ondergang van de Sowjetunie in de jaren 1985-1991. Ook voor hun naar verhouding zeer royale weergave van de Nederlandse geschiedenis gaat dat op: zo wordt DS'70 wel genoemd en de Nederl-andse Unie niet. De recente ontwikkelingen in de niet-westerse wereld krijgen veel aan-dacht met bijna 100 pagina's.

Deze nadruk op de actualiteit betekent niet dat de behandeling van recente ontwikkelin-gen diepgravender is, wél dat ze meer feiten

en gebeurtenissen geeft en dat tot en met on-geveer augustus 1991. Wie echt meer wil we-ten komt met dit aan de oppervlakte blijven-de overzicht niet verder, want elke opgave van literatuur ontbreekt. De presentatie van die overwegend politieke en sociaaleconomi-sche ontwikkelingen gebeurt per tijdperk in geografische eenheden, waarbij wel steeds voorzien is in een paragraaf over de interna-tionale betrekkingen. De indeling in kleine ongenummerde subparagrafen heeft kenne-lijk tot doel om de overzichtelijkheid te ver-groten. Maar het aantal subparagrafen per hoofdstuk is wel erg groot en doordat ze on-genummerd zijn, kost het veel tijd om een bepaalde passage te vinden in de paragraaf waarnaar verwezen wordt; dat lukt vaak snel-ler door het uitgebreide register te gebruiken.

De stijl van de auteurs is door het gebruik van eenvoudige zinnen heel toegankelijk, met name ook voor leerlingen. Die zullen overigens ook aangetrokken worden door de vele illustraties (231 afbeeldingen: spotpren-ten, kaarten, schema's, grafieken, foto's, do-cumenten en affiches) en het veelal in de tekst opgenomen verklarende commentaar daarop. Het boek richt zich dus vooral op het brede publiek van belangstellende leken; hen bieden de auteurs een eenvoudig, vlot lees-baar en goed geïllustreerd overzicht van meest feitelijke ontwikkelingen vanuit een actueel perspectief.
H.J.C. Termeer

TIJDSCHRIFT VOOR VROUWENSTUDIES

1992/2

Omstreden consensus en onbetwiste strijd
Seksse en seksverhoudingen in de periode 1947-1973

Omstreden consensus en onbetwiste strijd. Seksse en
seksverhoudingen in de periode 1947-1973. Inleiding op het thema
Hélène Vossen, Janneke Plantenga en Monique Volman

De kantelende tijd. Opvattingen over vrouwenarbeid in de jaren vijftig
Janneke Plantenga

Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk. De
politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode
1948-1973
Saskia Poldervaart

'Samen-meisje-zijn'. Constanten en veranderingen in jeugdwerk en
meisjescultuur van de jaren vijftig en zestig
Annemieke van Drenth en Yolanda te Poel

Naoorlogse woonwijken – sober, doelmatig en gezond.
De seks- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvesting en
ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973
Marijke van Schendelen en Marijke Storm

Welvaart, welzijn en seks. Grondslagen van de verzorgingsstaat
Jet Bussemaker

Fotokatern: vrouwen en de publieke sfeer

Proefschriftfragmenten/Verslagen van
bijeenkomsten/Recensies/Kroniek/IIAV-inventarisatie

Los nummer: f 17,50. Jaarabonnement: f 54,50. Uitgeverij
SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 221700.

kleio

nummer 6/92
pagina's 42 en 43

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

Een serie schoolboeken voor het geschiedenisonderwijs in Atheneum 4, 5 en 6 en HAVO 4 en 5. De boeken zijn van een in de nieuwe Examenregeling gesuggereerde omvang, ontwikkeld om uw leerlingen, middels klassikaal-frontale lessen, via een lesmethode met wat meer zelfwerkzaamheid in de les, of door zelfstandige studie in de vorm van een scriptie of mondeling, voor te bereiden op het Schoolonderzoek. Elk deel gaat vergezeld van een Docentenhandleiding en vier daarbij behorende Schoolonderzoeken voor de verschillende schooltypen.

1 De Franse Revolutie

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 01 0

ISBN 9072808 04 5

2 De Republiek in de Gouden Eeuw

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 02 9

ISBN 9072808 03 7

3 Rusland tussen Traditie en Verandering

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 05 3

ISBN 9072808 04 6

4 Wachten op Columbus

Docentenhandleiding

ISBN 9072808 06 1

ISBN 9072808 07 X

Prijzen en korting

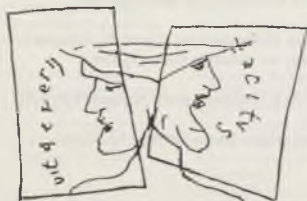
Alle prijzen zijn inclusief BTW.

Basisprijs per stuk f 14,95

Meer dan 29 exemplaren 10 % korting f 13,45

Van 20 tot 30 exemplaren 5 % korting f 14,20

Docentenhandleiding f 15,95

Uitgeverij TACITVS

Postbus 361

1600 AJ Enkhuizen

Telefoon 02280 - 17030

STUDIEDAG CSE GESCHIEDENIS - 1993

NEDERLAND NAAR EEN MODERN-INDUSTRIELE SAMENLEVING. ECONOMISCHE, SOCIALE EN CULTURELE VERANDERING IN NEDERLAND 1948 - 1973

Als voorbereiding op dit examenonderdeel organiseren ondergetekenden, in samenwerking met de VGN, voor geschiedenisdocenten (en andere belangstellenden) op zaterdag 26 september 1992 een bijzondere studiedag. Op die dag houden zes gerenommeerde historici een lezing die uitgaat van de stofomschrijving van het ministerie voor het CSE geschiedenis en staatsinrichting 1993 én 1994. De studiedag wordt gehouden in de Scholengemeenschap Gemini in Ridderkerk. De deelnemers ontvangen desgewenst een nascholingscertificaat.

De volgende sprekers zullen hun medewerking aan de studiedag verlenen:

I. 10.00 tot 11.00 uur

Jan Blokker Economische, sociale en culturele verandering in Nederland 1948 - 1973

II. 11.30 tot 12.45 uur

A. Dr. J. L. van Zanden Nederland op weg naar een welvaartsstaat

B. Mw. Drs. H. Vossen De positie van de vrouw en de veranderingen in de verhoudingen tussen de seksen 1948 - 1973

III. 13.45 tot 15.00 uur

A. Roel van Duijn Veranderingen in de beeldvorming over de jeugd en het ontstaan van nieuwe jeugdculturen na 1955

B. Ger Harmsen Sociaal beleid en de verhoudingen in de Nederlandse samenleving

IV. 15.30 tot 16.15 uur

Drs. H. T. Siraa Het woningvraagstuk 1945 - 1973

De deelnemers aan deze studiedag ontvangen een documentatiemap met enkele historische bijdragen, een relevante literatuurlijst betreffende het onderwerp en historisch bronnenmateriaal. Er zal bovendien een mediamarkt zijn met materiaal over beide onderwerpen voor het examen geschiedenis en staatsinrichting 1993.

De totale kosten voor de studiedag bedragen f. 95,- per persoon (voor leden van de VGN f. 85,-). Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie en thee, de documentatiemap en het nascholingscertificaat. Informeer op uw school naar de vergoedingsregeling voor nascholingsactiviteiten.

Een ieder die deze studiedag wil bijwonen kan zich daarvoor opgeven door middel van een (brief)kaart naar R.C.Seriese, Jan van Scorelstraat 13, 3351 JP Papendrecht.

Wilt u bij uw aanmelding vermelden naar welke lezingen (A of B) van II en III uw voorkeur uitgaat. De lezingen I en IV zijn centraal. Wilt u tevens, in verband met het nascholingscertificaat, uw volledige voorna(a)m(en), geboortedatum en geboorteplaats vermelden; en of u lid bent van de VGN.

Na uw aanmelding ontvangt u een bevestiging met een routebeschrijving (er is voldoende gratis parkeergelegenheid) en de wijze van betaling.

Voor nadere inlichtingen betreffende deze studiedag en/of telefonische aanmelding kunt u (lieftst na 19.30 uur) contact opnemen met:

R.C.Seriese, tel. 078 - 153789

W.H.Blok, tel. 01804 - 30504

KLEIO KRANT

Nieuws van het

VGN

bestuur

Als dit nummer uitkomt ligt het CE alweer een tijdje achter ons. Om te beginnen wil het bestuur alle voorzitters van de CE-besprekingen hartelijk bedanken voor hun medewerking. Het blijft een moeilijke klus omdat zij ook dit jaar werden geconfronteerd met veel kritiek op het examen - een examen waar zij niet zelf verantwoordelijk voor zijn. Op 15 september wordt er in Utrecht een evaluatie-bijeenkomst gehouden in aanwezigheid van de inspecteurs, de CEVO, het CITO en van afgevaardigden van diverse VGN-commissies. De voorzitter van de OAC stuurde een brief met klachten over het examen naar de voorzitter van de vaksectie geschiedenis en staatsinrichting van de CEVO. (Deze is in dit nummer van *Kleio* afgedrukt bij de nadere opmerkingen over het examen.) Het bestuur sluit zich bij deze brief aan.

Boos waren wij ook op het NGL dat dit jaar - wegens plaatsgebrek! - de lijst met data van de examenbesprekingen niet heeft willen publiceren. NGL-leden wordt aangeraden te protesteren!

Basisvorming

Dat de Basisvorming nu ook door de Eerste Kamer is aanvaard zal u niet zijn ontgaan. Er blijkt echter dat ontheffingen mogelijk zijn voor LBO-leerlingen voor bepaalde vakken. Geschiedenis en aardrijkskunde zouden weleens bedreigd kunnen worden.

Het bestuur en de commissie Basisvorming zullen een groot aantal organisaties, werkgevers - PCO - FNV - CNV, benaderen om te wijzen op het belang van geschiedenis en staatsinrichting juist in het LBO.

Tweede fase

Er is een nieuwe nota 'Tweede fase' verschenen. We zullen er alert op reageren, want er dreigen weer ingrijpende veranderingen. In deze

situatie lijkt het het bestuur nuttig opnieuw een gesprek aan te vragen met staatssecretaris Wallage. Gesproken kan dan worden over ondermeer de positie van ons vak in de basisvorming, bevoegdheden ten aanzien van staatsinrichting en over de voorgestelde urentabellen van het Procesmanagement Basisvorming. De toegenomen relevantie van geschiedenis, zoals die onder andere uit de media blijkt, is niet terug te vinden in de tabellen. Juist nu een nieuw eindexamen voor de deur staat moet er niet bekibbeld worden op het aantal uren geschiedenis en staatsinrichting. Een brief hierover is al verzonden.

Maar er zijn ook goede ontwikkelingen. Zo hield het Eerste Kamerlid voor de VVD, de heer van Boven, een warm pleidooi voor ons vak mede naar aanleiding van de 'gymnasiumbrief', die de VGN aan de onderwijsspecialisten had gezonden.

Het nieuwe examen

De voorlichting die de WIEG door het hele land gaat geven, zal vergezeld gaan van een bundel *Geschiedenis wat is dat?* waardoor het werken met het nieuwe examen aan de hand van veel materiaal duidelijker zal worden. Hierover en over de data van de voorlichtingsbijeenkomsten meer in het septembernummer van *Kleio*.

Nieuwtjes

Er komt schot in de oprichting van een Europese federatie van geschiedenisdocenten. Joke van der Leeuw en Hélène Budé spraken daarover in Parijs en Brussel. De conceptstatuten zullen worden toegezonden aan tal van organisaties van geschiedenisdocenten (in België zijn dat er bijvoorbeeld vijf!).

De voorbereidingen voor ons internationaal lustrumcongres vorderen gestaag.

Begin september houdt het bestuur een studiedag. Dan zal ondermeer gesproken worden over het voorstel van Nico Maarsen op de jaarvergadering waarin hij vroeg om een bestuursstandpunt over intercultureel onderwijs.

In juni sprak Joke van der Leeuw met de heer Beliën van het NHG. Men wil op korte termijn tot een nauwere samenwerking komen. Ik bezocht in juni de conferentie van

de Vereniging Geschiedenis. Beeld en Geluid, een filmtweedaagse gewijd aan films over de Eerste Wereldoorlog (heel boeiend materiaal). Ook de GBG wil meer samenwerking met de VGN. De didacticeitencommissie liet ons weten dat het organiseren van activiteiten in paas- en herfstvakantie zeer bemoeilijkt wordt door de grote spreiding. Wel staat er in de zomer van 1993 een studiereis gepland naar Mexico en Guatemala voor een beperkt aantal deelnemers. U hoort hier meer van.

Dank

Tenslotte wil het bestuur op deze plaats Guus Peek, de aftredende hoofdredacteur van *Kleio*, bedanken voor zijn werkzaamheden. Guus heeft vanaf 1984 in de redactie gezeten en was sinds 1988 hoofdredacteur - mede door zijn inzet is *Kleio* nog steeds een blad waarop de VGN trots kan zijn!

Namens het VGN-bestuur
Tineke Perdeck-Schimmel

Den Haag, 20 april 1992

Geacht kamerlid,

Het bestuur van de Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) heeft met verontrusting kennis genomen van de adviestabellen die voor het gymnasium worden voorgesteld door het Procesmanagement Basisvorming. In deze voorstellen wordt doorgaans uitgegaan van 4 uur (160 uur) geschiedenis in de eerste drie leerjaren van het gymnasium.

Het bestuur van de VGN vindt deze voorstellen volstrekt onaanvaardbaar. In de eerste plaats zijn de geformuleerde Kerndoelen voor de Basisvorming geschiedenis en staatsinrichting zo omvangrijk, dat op zijn minst uitgegaan moet worden van 200 lessen, zoals dit in de adviestabel wordt aangegeven. Adequate behandeling vergt echter ten minste 240 uur, zeker gezien het belang dat in de Kerndoelen wordt gehecht aan vaardigheidstraining.

Daarnaast staan deze voorstellen haaks op de toenemende bewustwording in de samenleving dat historisch besef een onvervangbaar goed is. Vandaar dat vanuit vele geledingen in de maatschappij wordt gepleit voor een versterking van dit historisch besef vooral bij de jeugd. Vier uur Basisvorming is uiteraard bij lange na niet voldoende om dit historisch besef aan de toekomstige intellectuele elite bij te brengen.

In de laatste plaats wil het bestuur van de VGN erop wijzen dat geschiedenis in de tweede fase van het voortgezet onderwijs een keuze vak is. Wanneer gymnasia de voorgestelde urentabel voor geschiedenis en staatsinrichting in de Basisvorming overnemen, dreigt het gevaar dat het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting voor veel leerlingen van de gymnasia nagenoeg tot deze 4 uren (160 uur) Basisvorming wordt beperkt.

Het bestuur van de VGN wil met deze brief duidelijk maken welke belangrijke en verregaande beslissingen er op basis van voorstellen over urentabellen van het Procesmanagement Basisvorming in het Nederlandse onderwijs dreigen te worden genomen. Wij rekenen er op dat beleidsmakers en schoolmanagers zich hun verantwoordelijkheden realiseren.

Hoogachtend,
Joke van der Leeuw - Roord
Voorzitter VGN

Bestuursstandpunt over de urentabellen

Naar aanleiding van de oproep in een vorig nummer van *KLeio* over de toewijzing van uren in de toekomstige basisvorming zijn reacties van vaksecties binnengekomen. Uit de tabellen, brieven en telefoontjes blijkt dat de meeste scholen kiezen voor twee lesuren per week in een driejarige basisvorming. Nog onduidelijk is wat er op Lbo/Vbo-scholen gaat gebeuren.

Een enkele reactie is wel alarmerend. Wat is er gebeurd? In januari 1992 heeft het Procesmanagement Basisvorming een boekje uitgebracht met tabellen en trajecten. Hierin worden mogelijkheden aangereikt voor het organiseren van lessentabellen. In de meeste tabellen krijgt het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting 240 uur (per week twee lesuren) in drie jaar op de mavo, havo en het atheneum, maar het voorbereidend beroepsonderwijs en het gymnasium worden in deze tabellen op een enkele uitzondering na 160 uur (twee lesuren per week) in de eerste twee jaar toegewezen om de driejarige basisvorming af te ronden.

Op een aantal scholen is al besloten voor het gymnasium de meest ongunstige tabel als uitgangspunt te nemen, dus slechts vier uur in de eerste drie leerjaren voor het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming te reserveren!

Hoe komt het Procesmanagement tot zo'n absurd voorstel? Waarom volgen sommige directies zonder enige inhoudelijke discussie in het schoolteam dit voorstel?

Nog even ter herinnering:

- basisvorming moet volgens alle beleidsstukken tot een verhoging van het onderwijspeil leiden;
- de kerndoelen verwachten dat leerlingen veel meer dan tot nu zich vaardigheden moeten eigen maken, onderzoekjes moeten doen en tot oordeelsvorming moeten komen;
- het onderdeel staatsinrichting moet leerlingen voorbereiden op participatie als kritische democratische burgers in de maatschappij;
- de kerndoelen moeten in 75% van de toegemeten tijd worden gehaald;

Hoe kunnen directies van docenten geschiedenis en staatsinrichting verlangen dat zij aan deze eisen voldoen? Vaardigheden oefenen betekent o.a. bestuderen en verwerken van historische informatie.

Oordeelsvorming is alleen mogelijk als de docent tijd kan vrij maken voor gesprek en discussie.

Iedere docent weet dat deze doelstellingen veel meer tijd vereisen dan het aanbrengen van kennis en inzicht. Hoe kan de docent op het gymnasium in slechts vier uur over drie jaar verspreid deze doelstellingen realiseren? Kan de directie misschien zelf aangeven hoe deze doelstellingen gehaald moeten worden?

Een mogelijke achteruitgang van uren heeft ook leerstofinhoudelijke consequenties.

De kerndoelen gaan ervanuit dat leerlingen door de bestudering van het verleden tot bestaansverheldering komen. Om dit te bereiken worden nogal wat twintigste eeuwse onderwerpen genoemd. Deze onderwerpen kunnen het best in klas drie behandeld worden. Leerlingen zijn daar dan het meest aan toe. Zij hebben meer belangstelling voor de hen omringende wereld.

Als in de eerste twee klassen van het gymnasium de kerndoelen moeten worden afgesloten dan is de kans groot dat van enige verdieping in recente maatschappelijke ontwikkelingen en verschijnselen niets tot weinig terecht zal komen. En dit is juist een van de hoofddoelstellingen van de basisvorming.

Uit het voorbereidend beroepsonderwijs zijn nog geen reacties op de urentabellen bij het bestuur binnengekomen. Het PMB-team stelt in bijna alle tabellen vier uur in de eerste twee leerjaren voor.

Hoe kunnen leerlingen in dit schooltype in slechts 160 uur voldoen aan de hoge eisen van de kerndoelen? Waarom krijgen hun leeftijdge-

noten in het Mavo en Havo wel 240 uur in drie leerjaren? De leerlingen in het Vbo hebben het recht om in hetzelfde aantal uren aan dezelfde kerndoelen op hun niveau te voldoen.

Advies van het bestuur

1. Vecht binnen uw school voor 240 uur; de eisen gaan omhoog dus kunnen deze onmogelijk in minder tijd gehaald worden.
2. Laat de directie zien wat van u en de leerlingen verwacht wordt in de basisvorming. Laat de kerndoelen zien naast de eisen van het oude rijksleerplan dat door de meeste methoden werd aangehouden. Wijs ook op de doorgaande lijn van kerndoelen naar de nieuwe eindexameneisen vanaf 1994/95.
3. Volgens de adviestabel moet geschiedenis en staatsinrichting minstens 200 uur toebedeeld krijgen, ga daarom nooit akkoord met 160 uur voor de basisvorming. Vecht dit aan bij de directie en de medezeggenschapsraad. Schrijf indien nodig het bevoegd gezag.
4. Geef aan dat u naast de 75% voor de kerndoelen ook nog 25% tijd nodig hebt voor een eigen invulling en inkleuring vanuit de grondslag en identiteit van de school.
5. Wijs de directie op het aparte karakter van het onderdeel staatsinrichting.
6. Zeg aan uw directie dat leerlingen van het Vbo de kerndoelen nooit kunnen halen in 160 uur, terwijl Mavo-, Havo- en atheneumleerlingen daar 240 uur voor krijgen.

Namens het bestuur
Ronald Donk

P.S. Voor dringende adviezen en vragen kunt u mij schrijven of bellen. In de commissie basisvorming van de VGN kunnen uw vragen dan worden besproken.

Museumzaterdag voor docenten in het Frans Halsmuseum

Op zaterdag 26 september a.s. zal in het Frans Halsmuseum in Haarlem de derde museumzaterdag voor docenten geschiedenis plaatsvinden. Museumzaterdag bieden informatie over thema's die behandeld kunnen worden in de klas en vervolgens bekeken worden in het museum.

Het thema van 26 september is

'geschilderde geschiedenis'

Beeldmateriaal in de vorm van schilderijen, beelden en objecten kan een schat aan informatie leveren over het verleden. Niet alleen als illustratie van wat in de boekjes staat, maar het kan nieuwe gegevens aandragen en bestaande informatie wijzigen. Historische personen en gebeurtenissen, die op schilderijen te zien zijn kunnen uit de geschiedenisboeken zijn verdwenen; andersom komt dit ook veelvuldig voor.

Vanuit historiografisch oogpunt - wat werd ooit, wat wordt nu als belangrijk historisch gegeven gezien? - vormt beeldende kunst een aantrekkelijk onderzoeksgebied.

Programma

11.15 u. ontvangst en koffie
11.30 u. lezing met dia's door prof.dr. W. Vroom: 'Het schilderij als historische bron'. De heer Vroom is directeur van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam en bijzonder hoogleraar Nederlandse cultuur, in het bijzonder de studie der voorwerpen;

Hendrik Cornelisz Vroom (1566-1640), aankomst van Frederik V van de Palts en Elisabeth Stuart te Vlissingen.

lunch
13.30 u. rondleiding door mw.drs. N. Kohler: 'Geschilderde geschiedenis'. Mw. Kohler is specialiste op het gebied van de contemporaine geschieduitbeelding;
14.30 u. nabespreking met aandacht voor wat het Frans Halsmuseum en de stad Haarlem aan het onderwijs te bieden hebben;
15.00 u. afronding en thee.
Daarna is er gelegenheid voor het bekijken van andere delen van de collectie van het Frans Halsmuseum of voor een stadswandeling door het historisch centrum van Haarlem.

Toegang, koffie en thee, informatie-materiaal en een syllabus worden u gratis ter beschikking gesteld. De lunch (tegen gereduceerde prijs) in de koffieshop van het museum is voor eigen rekening.

Schriftelijke aanmelding bij:
Frans Halsmuseum
Afdeling Publiekszaken
Postbus 3365
2001 DJ Haarlem
Vermeld uw naam, adres en school!
Na aanmelding ontvangt u een
bevestiging.

Frans Halsmuseum
Grrot Heiligland 62
Haarlem

Museum van het boek

Boekenfloriade

Voor liefhebbers voor planten op papier organiseert het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum aan de Prinsessegracht 30 in Den Haag een tentoonstelling van boeken waarin tuinen, bloemen of planten centraal staan.

U ziet een kruidboek uit de 10e eeuw, middeleeuwse handschriften met bloemige randversieringen, een atlas van Blaeu met een 17e eeuwse tuin, handgekleurde kopergravures

van bloemen en 18e en 19e eeuwse
tuin- en plantboeken. Dit alles kan
men zelf vinden aan de hand van een
kijkroute die gratis verkrijgbaar is.
Ook is de in 18e eeuwse stijl aange-
legde tuin vrij toegankelijk.

Het museum is geopend van maandag t/m zaterdag van 13 tot 17 uur. De toegang is gratis.

**Rijksmuseum van
Oudheden
Leiden**

Brons uit de Oudheid

Als u van bronzen beeldjes houdt is een bezoek aan Leiden de moeite waard. Een ruime selectie van bronzen en bronsjes uit eigen bezit wordt tot 4 oktober tentoongesteld in het Museum van Oudheden aan het Rapenburg. De werken stammen uit het Nabije Oosten, Egypte, Griekenland, het Romeinse Rijk en uit ons eigen land.

De nadruk wordt gelegd op de kunstzinnige kant van de bronzen.

Mooie beeldjes kijken dus.

Moluks Historisch Museum

De waarde der dingen Cereemoniële geschenken van de Tobelo van Halmahera

In het Moluks Historisch Museum aan de Kruisstraat in Utrecht wordt naast de vaste expositie een bijzondere tentoonstelling georganiseerd die gewijd is aan de geschenken die de Tobelo uitwisselen bij een huwelijk en wanneer familieleden elkaar bezoeken.

De geschenken getuigen van de waarde die men toekent aan relaties met andere mensen en aan de band met de voorouders.

De permanente expositie van het museum vertelt de geschiedenis van de Molukkers die nu in Nederland verblijven. Het is het levensverhaal van de ex-KNIL-militairen en hun gezinnen (maar ook van andere minder bekende groepen als de Marine-

Molukkers). Hoe leefden zij destijds in Nederlands-Indië? Waarom kwamen zij in Nederland terecht? Hoe was het leven in de woonoorden? Hoe vinden hun kinderen en kleinkinderen nu hun weg in de Nederlandse samenleving?

Het museum is van dinsdag t/m zondag 's middags geopend van 13.00-17.00 uur.

**Maritiem
Museum
Rotterdam**

Veertienhonderd negentwee Columbus zeilde over zee

van 1 oktober 1992 tot 21 maart 1993
organiseert het Maritiem Museum
Prins Hendrik een speciale activiteit

voor kinderen van tien tot veertien jaar, die bestaat uit het spelen van een ontdekkingspel onder leiding van medewerkers van het museum. De klas wordt gesplitst in twee groepen, Columbus en bemanning en Indianen, die vervolgens verkleed

een rollenspel spelen, muziek maken, en knutselen aan dingen van de eigen groep. Als afsluiting wordt een spel gespeeld, waarin de balans van de ontdekkingen wordt opgemaakt. Thema's die in de bijbehorende tentoonstelling aan bod komen zijn:

- * wie was Columbus?
- * wat waren de motieven voor zijn reis?
- * wie gingen er mee aan boord?
- * wat namen ze mee?
- * hoe was het leven aan boord?
- * wie waren en hoe leefden de oorspronkelijke bewoners?

Voor deelname aan het spel moet u reserveren. Neem tijdig contact op met de Onderwijsservice van het museum, tel. 010-4132680, toestel 64, wo-do-vr 12-16 uur.

In samenwerking met de NOT en de Stichting Vredesopbouw is lesmateriaal ontwikkeld voor groep 6, 7 en 8 van de basisschool en voor de 1e en 2e klas van Lbo en VO. De NOT zal in het najaar een TV-serie uitzenden. Zie hiervoor de NOT-gids, die uw school vast wel bij de tijdschriften heeft staan.

Over het lesmateriaal kunt u informatie vragen aan de Onderwijservice.

Vertrouwde patronen, nieuwe dromen

Nederland naar een modern-industriële samenleving
1948-1973

VGN-READER

onder redactie van Hélène Vossen,
Marjan Schwegman en Peter Wester

Zoals het geval was bij het eindexamen-
onderwerp geschiedenis en staatsin-
richting in 1990 en 1991 'Vrouwen in de
twintigste eeuw', geeft de VGN ook nu
een uitgebreide informatieve bundel
artikelen uit over het CE-onderwerp voor
1993 en 1994:

'Nederland naar een modern-industriële
samenleving'.

De nadruk valt op sociaal-economische
en mentaliteitsgeschiedenis. Ook de
positie van de vrouw in deze periode
krijgt in de bundel een plaats.

Met artikelen over de veranderingen op
economisch gebied in deze periode
door prof.dr. J. de Vries, over de land-
bouw van de hand van Ronald Peijs,
over ontzuiling door P. Pennings en
prof.dr. H. Righart en over de herziening
van het onderwijs door de Mammoetwet
door P. Boekholt worden continuïteit en
modernisering van de Nederlandse
samenleving duidelijk gemaakt.

Daarnaast komen jeugdcultuur, vrije
tijdsbesteding en de emancipatie van
werkende jongeren aan de orde in
artikelen van prof.dr. P. de Rooy, Hélène
Vossen, Mark van de Heuvel en Jan
Peet.

Onmaatschappelijkheidsbestrijding

(Adrianne Dercksen) en de gevolgen van de komst van grote groepen nieuwkomers in de Nederlandse samenleving
(dr. J. Lucassen en R. Penninx, Anneke van Otterloo, Hélène Vossen) zijn ook aspecten die in de jaren vijftig en zestig een
belangrijke rol speelden.

Anneke Ribberink en Aafke Komter gaan in op veranderingen in de verhouding tussen de seksen, Saskia Grotenhuis
behandelt het specifieke onderwijs aan meisjes op de MMS en met 'Dolle Mina in Den Bosch' worden de gewijzigde ideeën
van vrouwen over hun plaats in de samenleving duidelijk gemaakt.

En tenslotte komen woningnood, volkshuisvesting en wooncultuur aan de orde in de artikelen van Anton van de Valk, Leon
Deben en Ineke Teijmant en Marianne de Groot.

Een ruime bron van up-to-date informatie over de jaren vijftig en zestig!

De bundel is geïllustreerd en kost f40,- inclusief portokosten.

U kunt bestellen door het bedrag over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag.

